

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Filozofická fakulta

Ústav světových dějin

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Bc. Vojtěch Homolka

CESTOVÁNÍ NA BLÍZKÝ VÝCHOD NA ROZHRANÍ STŘEDOVĚKU A NOVOVĚKU

Travelling to the Near East
at the Turn of the Middle Ages and Modern Period

Vedoucí práce: doc. PhDr. Dana Picková, CSc.

Konzultantka: PhDr. Blanka Zilyská, Ph.D.

PRAHA 2011

Poděkování

Rád bych touto cestou poděkoval paní doktorce Blance Zilynské z Ústavu českých dějin Filozofické fakulty UK, která mě před několika lety přivedla k tématu předkládané diplomové práce a později mě pravidelně zásobovala tipy na českou i zahraniční literaturu. Její otázky mi pomáhaly lépe promýšlet a přesněji formulovat některé pasáže.

Mé upřímné poděkování náleží též paní profesorce Marii-Louise Favreau-Lilie z Freie Universität Berlin, která mi pomohla zorientovat se v záplavě knih a studií, které k tomuto tématu vyprodukovala německá a švýcarská historiografie, a s níž jsem opakovaně konzultoval problémy, na něž jsem narážel v průběhu studijního pobytu v Berlíně.

Velice děkuji rovněž paní docentce Daně Pickové z Ústavu světových dějin Filozofické fakulty UK, která mi pomohla odhalit mnohé nedostatky a slabiny této práce. Zároveň mi dala řadu cenných rad a doporučení.

Za ochotu a vstřícné jednání bych rád poděkoval pracovníkům a pracovnícím knihovny Židovského muzea v Praze.

Za podporu při studiu, která byla základním předpokladem vzniku této práce, děkuji svým rodičům.

Prohlášení o původnosti práce

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Hlinsku dne 21. dubna 2011

Abstrakt

Hlavním cílem mé diplomové práce je analyzovat každodenní aspekty cestování na Blízký východ na přelomu středověku a raného novověku. Těžištěm mého badatelského zájmu jsou zejména stravovací možnosti a zvyklosti cestovatelů, hygiena, ubytování, způsoby trávení volného času, nebezpečí a vztah k domorodcům.

Informace jsem čerpal především z cestovních spisů českých, německých a italských židovských poutníků, kteří vykonali mezi lety 1470-1550 pouť do Svaté země. Z útržkovitých zmínek jednotlivých autorů jsem se pokusil sestavit o vybraných aspektech poutí co nejcelistvější mozaiku, kterou jsem následně porovnával s každodenním životem šlechticů a měšťanů kolem roku 1500. Snažil jsem se též zachytit rozdíly v chování křesťanských a židovských poutníků a upozorňovat na pozvolné změny, k nimž docházelo v průběhu 16. století.

Poutníci se při cestování na Blízký východ museli vyrovnávat s nezvyklým složením svého jídelníčku a leckdy se spokojit s nižšími přídělky a menší pestrostí pokrmů. Na druhé straně měli k dispozici větší výběr mořských ryb nebo čerstvého subtropického ovoce. Dodržováním rozličných hygienických návyků se poutníci snažili předcházet nemocem, které mohly v některých případech skončit i smrtí. Spánek na zámořské lodi ani v orientálních ubytovacích zařízeních obvykle nebyl příliš pohodlný, ale občas cestovatelé zažili příjemné překvapení. Cesta byla sice velmi zdoluhavá a namáhavá, poutníci však měli řadu možností, jak si zkrátit dlouhé chvíle. Je však třeba zdůraznit, že evropští návštěvníci Blízkého východu se nejednou ocitli v přímém ohrožení života, museli proto být neustále ve střehu. Svatá země a okolní oblasti byly osídleny především muslimy. Křesťané mnohdy ostře odsuzovali jejich jednání, ale současně dokázali ocenit dobré skutky některých jednotlivců. Židé se k muslimům stavěli o poznání smířlivěji.

V úvodních kapitolách jsem na základě odborné literatury nastínil vývoj politické situace na Blízkém východě od raného středověku až do 16. století, představil autory cestopisů, s nimiž jsem pracoval, a shrnul sociální strukturu poutníků, jejich motivace a obvyklý průběh pouti do Svaté země. Tento podnik byl finančně i časově nesmírně náročný, proto se jej mohli zúčastnit až na

výjimky pouze příslušníci šlechty a zámožní měšťané. Cesta byla od pozdního středověku motivována nejen nábožensky, ale rovněž touhou poznávat svět či vylepšit si svou společenskou prestiž. V závěrečné kapitole jsem pak konfrontoval osobní prožitky českého šlechtice Jana z Lobkovic a jeho německy mluvícího společníka Heinricha von Zedlitz, kteří putovali do Jeruzaléma v roce 1493.

Klíčová slova

- poutníci
- Jeruzalém
- Blízký východ
- cestování
- 15. a 16. století

Abstract

The main goal of this thesis is to analyse everyday aspects of travel to the Near East at the turn of the Middle Ages and early modern period. The emphasis of my research project is, in particular, possibilities and customs of obtaining food, hygiene, lodgings, ways of spending of a leisure time, perils and the relationship of travellers to natives.

I drew information primarily from the itineraries of Czech, German and Italian Jewish pilgrims, who undertook pilgrimages to the Holy Land between 1470 and 1550. From fragmentary mentions of individual authors I try to create a comprehensive mosaic about the selected aspects of pilgrimages, which I compared then with the everyday life of noblemen and burghers around 1500. I try to catch differences in the behaviour of Christian and Jewish pilgrims and to draw attention to gradual changes in the course of the sixteenth century.

Pilgrims had to face an unusual composition of their diet during travels to the Near East and often to settle for lower portions and narrower diversity of their dishes. On the other hand they kept at their disposal a better selection of salt water fish or subtropical fruits. By keeping various hygienic habits pilgrims tried to prevent illnesses, which could cause death in some cases. Sleeping on an overseas ship or in oriental accommodation facilities was usually not very comfortable, but sometimes travellers experienced a pleasant surprise. Journeys were very long and hard, nevertheless pilgrims had a range of possibilities to pass the time. It is necessary to emphasize, that European visitors of the Near East often encountered mortal dangers, therefore they had to be alert constantly. The Holy Land and surrounding areas were settled primarily by Muslims. Christians sharply criticized Muslim ways, but simultaneously they were able to appreciate good deeds of some individuals. The attitude of Jews towards Muslims was much more conciliatory.

Based on secondary sources I sketch out in introductory chapters the development of the political situation in the Near East from the early Middle Ages to the sixteenth century, introduce authors of itineraries I worked with, and summarize the social structure and motivations of pilgrims and the usual course of pilgrimages to the Holy Land. This expedition was financially and

temporal extremely difficult, therefore nearly exclusively only noblemen and wealthy burghers were able to take part. Since the Middle Ages the journey was motivated not only religiously, but also by longing for getting to know the world or improving someone's social status. In the last chapter I confronted personal experiences of the Czech nobleman Jan z Lobkovic and his German speaking companion Heinrich von Zedlitz, who pilgrimaged to Jerusalem in 1493.

Key words

- pilgrims
- Jerusalem
- the Near East
- travels
- 15th and 16th century

Obsah

Úvod	10
1. Blízký východ v proměnách staletí	
1.1 Od Arabů po Osmany	15
2. Představení vybraných poutníků	
2.1 Martin řečený Křivoústý	18
2.2 Martin Kabátník	19
2.3 Jan Hasištejnský z Lobkovic	20
2.4 Oldřich Prefát z Vlkanova	21
2.5 Fridrich III. Moudrý	23
2.6 Kryštof Bavorský	24
2.7 Heinrich von Zedlitz	26
2.8 Arnold von Harff	27
2.9 Italští Židé	28
3. Pouti do Svaté země	
3.1 Sociální struktura poutníků	30
3.2 Motivace k cestě do Svaté země	31
3.3 Obvyklý průběh pouti	35
4. Život na dalekých cestách	
4.1 Stravování	39
4.2 Hygiena a léčba nemocí	54
4.3 Ubytování a spánek	64
4.4 Program pouti	71
4.5 Nebezpečí	84
4.6 Domorodé obyvatelstvo očima poutníků	94
5. Konfrontace osobních prožitků	
5.1 Paralelní cestopisy jako pramen	104
5.2 Pouti vykonané roku 1493	106
5.3 Jan Hasištejnský a Heinrich von Zedlitz	109
Závěr	115
Seznam pramenů a literatury	120
Přílohy	129

Seznam použitých zkratek

ADB	Allgemeine Deutsche Biographie
ČČM	Časopis Českého musea
NDB	Neue Deutsche Biographie
MIÖG	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung
VL	Verfasserlexikon
ZDPV	Zeitschrift des Deutschen Palaestina-Vereins

Úvod

Putování k posvátným místům bylo ve středověku a raném novověku mimořádnou událostí. Člověk, který se vydával na dalekou pouť, si byl vědom, že na určitou dobu opouští důvěrně známé prostředí, a neměl jistotu, kdy a zda vůbec se vrátí. Přesto se vždy našli lidé, kteří byli ochotni tato rizika podstupovat. K nim bezesporu patřili poutníci směřující na Blízký východ, kteří toužili na vlastní oči spatřit místa, kde se odehrávaly biblické příběhy.

Koncem 13. století byli křižáci definitivně vytlačeni ze Svaté země. Pravidelné pouti do Jeruzaléma začaly být znovu organizovány teprve od poloviny 14. století. Z období pozdního středověku a raného novověku se dochovalo množství cestopisů, jež tyto pouti zaznamenávají. Nejvíce jich pochází z let 1450-1500, kdy fenomén křesťanských poutí do Jeruzaléma dosahoval svého vrcholu.¹

Množství dochovaných pramenů vzbuzovalo již od 19. století značný zájem badatelů o toto téma. Z tohoto období je třeba vyzdvihnout průkopnické práce T. Toblera a R. Röhricha.² Kromě vytvoření obsáhlých soupisů bylo v této době zahájeno publikování cestopisů tiskem, přesto mnohé z nich doposud na kritické vydání čekají.³ Od sedmdesátých let 20. století se výzkum rozvětvil do několika úzejí vymezených okruhů – poutnictví začalo být zkoumáno z pohledu dějin každodennosti, kulturních dějin či dějin mentalit.

Moderní přehled německých, francouzských a nizozemských poutníků, kteří zanechali písemné svědectví o své cestě, zpracoval kolektiv autorů vedený

¹ Německý historik Ludwig Schmugge uvádí, že se dochovalo celkem 571 evropských cestopisů z let 1300-1550 (část z nich je pouze fiktivních). Do druhé poloviny 15. století se hlásí 240 z nich – Ludwig SCHMUGGE, *Die Pilger*, in: Peter MORAW (ed.), *Unterwegssein im Spätmittelalter* (Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 1), Wiesbaden 1985, s. 24-25.

² Titus TOBLER, *Bibliotheca geographica Palaestinae*, Leipzig 1867; Reinhold RÖHRICHT, *Bibliotheca geographica Palaestinae: chronologisches Verzeichnis der von 333 - 1878 verfassten Literatur über das Heilige Land mit dem Versuch einer Kartographie*, Jerusalem 1963; TÝŽ, *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*, Aalen 1967.

³ Vydané poutnické spisy jsou k dispozici v digitální podobě na internetových stránkách <http://www.digiberichte.de/>.

Wernerem Paravicinim.⁴ Organizací poutí se zabýval Ludwig Schugge,⁵ jejich celkovým průběhem Nicole Chareyron,⁶ jejich sociálními a právními aspekty Marie-Luise Favreau-Lilie.⁷ Na zájmy poutníků zaměřila svoji pozornost Ursula Ganz-Blättler.⁸ Paralelní cestopisy konfrontoval Arnold Esch.⁹ Andres Betschart podrobil zkoumání vyobrazení rostlin, zvířat a cizinců obsažené v cestovních relacích.¹⁰ Část historiků a historiček se zaměřila na některou z oblastí, jež poutníci navštěvovali.¹¹ Opomíjeno není ani téma střetávání křesťanské a muslimské civilizace.¹²

⁴ Německým cestopisům byl věnován první díl této trilogie: Werner PARAVICINI – Christian HALM (eds.), *Europäische Reiseberichte des späten Mittelalters. Eine analytische Bibliographie 1. Deutsche Reiseberichte*, Frankfurt am Main 1994.

⁵ L. SCHUGGE, *Die Pilger*; TÝŽ, *Jerusalem, Rom und Santiago – Fernpilgerziele im Mittelalter*, in: Michael MATHEUS (ed.), *Pilger und Wallfahrtstätten in Mittelalter und Neuzeit*, Stuttgart 1999, s. 11-34.

⁶ Nicole CHAREYRON, *Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages*, New York 2005.

⁷ Marie-Luise FAVREAU-LILIE, *Civis peregrinus. Soziale und rechtliche Aspekte der bürgerlichen Wallfahrt im späten Mittelalter*, in: *Archiv für Kulturgeschichte* 76, 1994, s. 321-350.

⁸ Ursula GANZ-BLÄTTLER, *Andacht und Abenteuer. Berichte europäischer Jerusalem- und Santiago-Pilger (1320-1520)*, Tübingen 1990.

⁹ Arnold ESCH, *Gemeinsames Erleben – Individueller Bericht. Vier Parallelberichte aus einer Reisegruppe von Jerusalem 1480*, in: *Zeitschrift für Historische Forschung* 11, 1984, s. 385-416; TÝŽ, *Vier Schweizer Parallelberichte von einer Jerusalemfahrt im Jahre 1519*, in: *Gesellschaft und Gesellschaften. Festschrift zum 65. Geburtstag von Prof. Dr. Ulrich im Hof*, Bern 1982, s. 138-184.

¹⁰ Andres BETSCHART, *Zwischen zwei Welten. Illustrationen in Berichten westeuropäischer Jerusalemreisender des 15. und 16. Jahrhunderts*, Würzburg 1996.

¹¹ Roli Benátek důkladně zhodnotila Andrea DENKE, *Venedig als Station und Erlebnis auf den Reisen der Jerusalemfahrer im späten Mittelalter*, Remshalden 2001. Zapojení johanitů spjatých s ostrovem Rhodos do organizace poutí precizně zmapoval Jyri HASECKER, *Die Johanniter und die Wallfahrt nach Jerusalem (1480-1522)*, Göttingen 2008. Obraz Egypta na základě cestopisů nastínila Aleya KHATTAB, *Das Ägyptenbild in den deutschsprachigen Reisebeschreibungen der Zeit von 1285-1500*, Frankfurt am Main 1982. Analýzu českých spisů o Egyptě zpracovala Lucie STORCHOVÁ (ed.), *Mezi houfy lotrův se pustiti... České cestopisy o Egyptě 15.-17. století*, Praha 2005.

¹² Stefan SCHRÖDER, *Zwischen Christentum und Islam. Kulturelle Grenzen in den spätmittelalterlichen Pilgerberichten des Felix Fabri*, Berlin 2009. V českém prostředí toto téma akcentovali Miloš MENDEL – Bronislav OSTŘANSKÝ – Tomáš RATAJ, *Islám*

Rovněž v českém prostředí dochází od 19. století k opakovanému vydávání poutnických cestopisů. Intenzivněji jsou však tyto prameny využívány českou historiografií teprve v několika posledních desetiletích. Zajímavou knihu o vztahu fikce a skutečnosti v české středověké a humanistické literatuře napsal Eduard Petrů.¹³ Důležitým počinem bylo vydání sborníku *Cesty a cestování v životě společnosti*.¹⁴ Základní informace o českých cestovatelích pozdního středověku a raného novověku lze vyčíst z antologie Josefa Kanského a z lexikonu Jiřího a Miroslava Martínkových.¹⁵ Obsáhlou monografii o cestování nedávno vydal Michael Borovička.¹⁶

Zamysleme se nyní nad otázkou, jaké informace lze vyčíst z poutnických spisů pocházejících z 15. a 16. století. Lucie Storchová soudí, že tyto cestopisy byly často psány jako didaktický nástroj k lepšímu pochopení bible a „orientálního cizího“.¹⁷ Kdyby tato teze platila absolutně, těžko bychom se z takových pramenů dozvěděli něco o každodenních radostech a strastech, jež cestování přinášelo. Podle Anne Simon se v zápiscích poutníků mísí dvě roviny: jejich prožívaná přítomnost (útrapy při plavbě lodí, nepoživatelné jídlo, nesnesitelná horka, nevraživost muslimů) a biblický čas. Přestože mnozí poutníci leckdy přecházeli z jedné roviny do druhé a leccos opsali od jiných autorů, každé dílo podává co možná nejautentičtější a nejvěrohodnější obraz cesty ve smyslu středověkého pojetí pravdy.¹⁸

v srdci Evropy. Vlivy islámské civilizace na dějiny a současnost českých zemí, Praha 2007; Tomáš RATAJ, *České země ve stínu půlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře z českých zemí*, Praha 2002.

¹³ Eduard PETRŮ, *Vzrušující skutečnost. Fakta a fantazie ve středověké a humanistické literatuře*, Ostrava 1984.

¹⁴ Lenka BOBKOVÁ – Michaela NEUDERTOVÁ (eds.), *Cesty a cestování v životě společnosti. Sborník příspěvků z konference konané 6.-8. září 1994 v Ústí nad Labem*, Ústí nad Labem 1995.

¹⁵ Josef KUNSKÝ, *Čeští cestovatelé I*, Praha 1961; Jiří MARTÍNEK – Miloslav MARTÍNEK, *Kdo byl kdo. Naši cestovatelé a geografové*, Praha 1998.

¹⁶ Michael BOROVIČKA, *Velké dějiny zemí Koruny české. Cestovatelství*, Praha 2010.

¹⁷ Lucie STORCHOVÁ, *Biblická topografie a inscenace orientálního cizího v českojazyčných cestopisech raného novověku*, in: *Historie – Otázky – Problémy* 1, 1/2009, s. 131.

¹⁸ Anne SIMON, *Mit verschiedenen Augen: ein Vergleich zweier spätmittelalterlichen Pilgerberichte*, in: Anne FUCHS – Theo HARDEN (eds.), *Reisen im Diskurs. Modelle der*

Moje diplomová práce navazuje na bakalářskou práci *Zachycení každodenního života ve spisech Čechů cestujících v pozdním středověku a raném novověku na Blízký východ*, kterou jsem obhájil v roce 2008. V té jsem vycházel ze zpráv českých cestovatelů, kteří se v rozmezí let 1470-1600 pohybovali v oblasti Blízkého východu. Jmenovitě se jednalo o spisy utrakvistického kněze Martina Křivoústého, měšťana z Litomyšle Martina Kabátníka, katolického pána Jana Hasištejnského z Lobkovic, pražského měšťana Oldřicha Prefáta z Vlkanova a dvou šlechticů, kteří navštívili Orient na sklonku 16. století, Václava Vratislava z Mitrovic a Kryštofa Haranta z Polžic a Bezdržic.

V předkládané práci jsem rozšířil pramennou základnu o cestopisy německé a židovské provenience. Z množství německy psaných relací jsem si vybral spis slezského rytíře Heinricha von Zedlitz a prameny, jež vznikly v okruhu saského kurfiřta Fridricha III. Moudrého a bavorského vévody Kryštofa Bavorského. Všichni tři jmenovaní muži cestovali do Svaté země ve stejném roce jako Jan z Lobkovic (1493). Cestopis dolnorýnského rytíře Arnolda von Harff jsem zvolil proto, že tento rytíř – stejně jako Martin Kabátník – navštívil Egypt a projel po souši přes Malou Asii. Pokud jde o židovské poutníky, čerpal jsem především ze spisů Mešulama z Volterry, rabiho Ovadji, jeho žáka neznámého jména a Moše Basoly.

Těžiště diplomové práce leží mezi lety 1470 a 1550. Toto období je na jedné straně pomyslně ohraničeno poutí Martina Křivoústého a na straně druhé cestou Oldřicha Prefáta. Text jsem se snažil oživit příležitostnými přesahy do první poloviny 15. či do druhé poloviny 16. století. Jsem si vědom toho, že pozdní cestopisy Václava Vratislava z Mitrovic a Kryštofa Haranta by bylo možno vytěžit důkladněji, to však nebylo mým záměrem.

Ve srovnání s bakalářskou prací jsem nyní v mnohem větším rozsahu reflektoval zahraniční odbornou literaturu (zejména německou a švýcarskou historiografii). Na základě studia této literatury jsem práci rozšířil o kapitolu věnovanou sociální struktuře poutníků, jejich vnitřní motivaci a obvyklému

literarischen Fremderfahrung von den Pilgerberichten bis zur Postmoderne (Tagungsakten des internationalen Symposiums zur Reiseliteratur University College Dublin vom 10.-12. März 1994), Heidelberg 1995, s. 284-285. Ke středověkému pojetí pravdy Eduard PETRŮ, *Vzrušující skutečnost*.

průběhu poutí do Svaté země. Této kapitole předchází stručné nastínění vývoje politických poměrů na Blízkém východě a životopisné údaje vybraných poutníků.

Hlavním předmětem mého zájmu zůstaly každodenní aspekty cestování na Blízký východ. V příslušné kapitole předestřu, z jakých pokrmů sestával jídelníček poutníků, jaké hygienické návyky lidé dodržovali v průběhu poutí, kam se ukládali k spánku a jakými aktivitami vyplňovali jednotlivé dny. Výsledky svého pozorování porovnám s životním stylem středoevropské šlechty a zámožných měšťanů kolem roku 1500.¹⁹ Dále se v této kapitole zaměřím na nebezpečí, která s poutěmi souvisela, a na vztah poutníků k domorodcům, s nimiž se během cesty setkali.

Ke každému z aspektů putování jsem sestavil pestrý obraz každodenního života poutníků vytvořený přednostně z textů uvedených informátorů. Tuto mozaiku jsem doplnil o poznatky dalších poutníků, na něž jsem narazil v odborné literatuře, aby byl výsledný obraz ucelenější. Pokud to bylo možné, snažil jsem se poukázat na rozdíly mezi poutěmi křesťanů a židů a na změny, k nimž docházelo v průběhu 16. století.

Práci uzavře konfrontace paralelních cestopisů Jana Hasištejnského z Lobkovic a Heinricha von Zedlitz. V této kapitole jsem vybral pasáže, v nichž si oba poutníci všímali stejných věcí nebo událostí, a porovnával, jakým způsobem je zprostředkovávali čtenáři. Na základě této komparace je možné do určité míry poodhalit, jakým způsobem tito dva muži uvažovali, co pokládali za podstatné (nebo naopak podružné) a v čem se lišili jeden od druhého.

Jednotlivé podkapitoly jsou rozděleny do několika menších celků – zejména podle geografického klíče: Jiné podmínky panovaly při pobytu v Benátkách, jiné při plavbě Středomořím a jiné při cestování po Svaté zemi nebo po Egyptě. Text jsem často oživoval citacemi z výše uvedených pramenů. Pravopisné ani jiné chyby (z hlediska dnešního pravopisu) jsem zásadně neopravoval. Doslovné znění, uvedené v edicích, jsem někdy pouze zkrátil.

¹⁹ Při rekonstrukci zvyklostí šlechticů a měšťanů této epochy jsem vycházel především z prací významných českých historiků Josefa Macka a Josefa Petráně – Josef MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526)*. 2, *Šlechta*, Praha 1994; TÝŽ, *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526)*. 3, *Města*, Praha 1998; Josef PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury I (2). Kultura každodenního života od 13. do 15. století*, Praha 1985.

Blízký východ v proměnách staletí

Od Arabů po Osmany

V 7. století zaplavili oblast Blízkého východu Arabové. Jejich expanze byla spojena s rychlým procesem islamizace a arabizace. Na obsazených územích vybírali noví správci nižší daně než před nimi byzantská říše. Arabové nechtěli prosazovat islámskou víru násilím, zároveň však příslušníkům podrobených národů za přestoupení na islám poskytovali různé výhody (například úlevy na daních). Arabové byli brzy nuceni vzdát se řízení své říše, přesto v jimi vytvořené civilizaci dodnes přetrvaly jejich jazyk, víra a zákony.²⁰

Za vlády umajjovské dynastie byly vysoké státní funkce obsazovány výhradně rodilými Araby. Od poloviny 8. století, kdy nastoupila dynastie Abbásovců, mohli nejvyšší úřady zastávat poloarabové (synové svobodného Araba a jeho konkubíny) i Peršané. Hlavní sídlo bylo přeneseno z Damašku do Bagdádu, čímž posílil íránský vliv. Za vrchol abbásovske moci je považováno období panování Hárúna ar-Rašída (786-809). V této době se však obrovská říše začala již pomalu rozpadat. Nejprve se osamostatnili emírové v provinciích na Pyrenejském poloostrově a v severní Africe. Ve druhé polovině 9. století došlo k odtržení Egypta, kde se později prosadila silná dynastie Fátimovců, která přestala uznávat byť jen formální svrchovanost Abbásovců. Fátimovští chálífové si vystavěli své vlastní hlavní město – Káhiru.²¹

V 11. století byl islámský svět rozdroben na řadu malých státních útvarů. Z asijských stepí dopravovali muslimové turecké otroky, kterým se později říkalo *mamlúci*. Chalífát byl stále více závislý na tureckém vojsku. Arabští a perští vojevůdci byli postupně zatlačeni do pozadí a – protože ve většině muslimských zemí převládal vojenský režim – byli tím zbaveni politického vlivu. Turci tak získali dominantní postavení, které si udrželi prakticky celé tisíciletí. Na rozdíl od Arabů a Peršanů Turci po přijetí islámu zavrhlí svoji

²⁰ Bernard LEWIS, *Dějiny Blízkého východu*, Praha 1997, s. 50-52; Felix TAUER, *Svět islámu. Jeho dějiny a kultura*, Praha 1984, s. 35-41.

²¹ B. LEWIS, *Dějiny Blízkého východu*, s. 54-77; F. TAUER, *Svět islámu*, s. 73-77, 101-104 a 114-117.

původní národní identitu a předislámská turecká minulost upadla v zapomnění.²²

Patrně koncem 10. století vstoupili na islámské území Seldžukové (pojmenováni byli podle svého náčelníka). Společně s nimi se do Íránu, Mezopotámie a Malé Asie přesouvaly ze středoasijských stepí i další turecké kmeny. V průběhu 11. století dobyli seldžučtí Turci Bagdád, zmocnili se Sýrie, Palestiny a Malé Asie, čímž se většina území Blízkého východu opět na krátkou dobu sjednotila pod jedinou vládou. Seldžučtí vládcí začali jako první používat titul sultán. Občanská válka vyvolaná spory o nástupnictví však vedla na konci 11. století k rozdrobení jejich říše. Toho využili křižáci k úspěšnému ovládnutí části Svaté země včetně Jeruzaléma. Ve druhé polovině 12. století se křesťanským vojskům postavil důstojník kurdského původu Saladin, jenž svrhnul Fátimovce a sám se ujal vlády nad Egyptem. Poté se mu podařilo ovládnout Sýrii a vytlačit křižáky z Jeruzaléma. Za jeho nástupců se sjednocená syrsko-egyptská říše rozpadla, což umožnilo křižákům setrvat v této oblasti ještě celé jedno století – až do nástupu mamlúckých sultánů, kteří syrsko-egyptský stát obnovili.²³

Ve 13. století vstoupili do mocenského soupeření s Turky na Blízkém východě Mongolové. Vyplenili mnoho měst včetně Bagdádu, později rozdrtili u Ankary osmanské vojsko, obsadili Sýrii a od egyptského sultána získali slib vazalské věrnosti. Položili tak základ mocné říši, která výrazně ovlivňovala dění na Blízkém východě až do počátku 15. století, kdy se rozpadla po smrti chána Tamerlána. Mongolská invaze ochromila říši seldžuckých Turků, která počátkem 14. století definitivně zanikla. Ve stejné době budoval v západní Anatolii svoji moc kníže Osman, zakladatel nové dynastie. Osmanští Turci vedli ve 14. století neustálé boje s Byzancí, zmocnili se velké části Balkánského poloostrova a v roce 1396 uštedřili u Nikopole zdrcující porážku křižácké armádě vedené Zikmundem Lucemburským. V následujících desetiletích si Osmané upevnili své postavení na Balkáně podmaněním Srbů a Bulharů.

²² B. LEWIS, *Dějiny Blízkého východu*, s. 79-81.

²³ B. LEWIS, *Dějiny Blízkého východu*, s. 81-83; F. TAUER, *Svět islámu*, s. 129-140.

Války s Byzancí ukončil Mehmet II., který roku 1453 dobyl Cařihrad a přenesl tam své sídlo.²⁴

Po objevení přímé námořní obchodní cesty z Evropy do Indie zasáhla egyptské mamlúky na přelomu 15. a 16. století finanční krize. Skomírající režim mamlúckých sultánů byl svržen v letech 1516-1517 Osmany, kteří poté začlenili do své říše Egypt, Sýrii a západní Arábii. Vrcholné období osmanské moci nastalo za vlády Süleymana I. Nádherného (1520-1566), jenž roku 1526 porazil českého a uherského krále Ludvíka Jagellonského v bitvě u Moháče a o tři roky později neúspěšně obléhal Vídeň. Do období jeho vlády spadá i dobytí ostrova Rhodu (1522), významné zastávky při plavbách do Svaté země. Teprve roku 1547 vyjednal Ferdinand I. Habsburský s Osmany příměří na pět let za tribut 30 tisíc zlatých ročně. Do této doby spadají počátky diplomatických styků císaře Svaté říše římské se sultánem prostřednictvím stálého vyslance u Vysoké porty.²⁵ Několik let po Süleymanově smrti byli Turci sice poraženi v námořní bitvě u Lepanta, přesto až do 17. století ovládali Středozemní moře.²⁶

²⁴ B. LEWIS, *Dějiny Blízkého východu*, s. 88-105; F. TAUER, *Svět islámu*, s. 140-150 a 164-193.

²⁵ Kromě Cařihradu měl císař ve druhé polovině 16. století své stálé ambasadorů ještě v Římě, Madridu a Benátkách.

²⁶ B. LEWIS, *Dějiny Blízkého východu*, s. 109-111; F. TAUER, *Svět islámu*, s. 193-198; Václav DRŠKA – Dana PICKOVÁ, *Dějiny středověké Evropy*, Praha 2004, s. 327-338.

Představení vybraných poutníků

Martin řečený Křivoústý (2. pol. 15. století)

Totožnost Martina Křivoústého je obestřena rouškou tajemství. Víme o něm jen to, že se stal bakalářem na pražské univerzitě, že byl utrakvistickým knězem a že podnikl cestu do Svaté země, o níž se dochoval drobný spis. O tom, kdy tuto dalekou pouť podstoupil, se můžeme jen dohadovat. Bakalář Martin vyrazil na cestu někdy před rokem 1477²⁷, k němuž se hlásí nejstarší známé znění jejího popisu. Je pravděpodobné, že utrakvistický kněz neputoval sám. Jménem známe pouze jednoho z jeho společníků, jakéhosi Jakuba, jenž při pouti zahynul a byl pochován v Damašku. O ostatních tovaryších nevíme nic, dokonce ani nemáme jistotu, zda ještě nějací další byli. Z Martinova zájmu o ráz krajiny či o chov dobytka můžeme usuzovat, že vyrůstal ve venkovském prostředí.²⁸

Do dnešní doby se dochovaly dva texty bakaláře Martina o jeho cestě: již zmíněný latinský rukopis z roku 1477 a český překlad z roku 1573. V latinském rukopisu jsou však patrné opisovačské chyby, originál tedy mohl vzniknout i o několik let dříve. Text z roku 1477 navíc nemusel být nutně opisován přímo z originálu. Český rukopis je opisem textu z roku 1490, který však mohl být analogicky pouze přepisem staršího českého překladu. Lze tedy předpokládat existenci nejméně čtyř rukopisů. Český překlad z roku 1573 je uložen v Knihovně Národního muzea v Praze a jeho edici pořídil ve druhé polovině 20. století Jaroslav Kolár.²⁹

²⁷ Podle Jaroslava KOLÁRA, *České znění Cesty do Jeruzaléma Martina Křivoústého*, in: Strahovská knihovna 18-19, 1983-84, s. 68-69 je nejpravděpodobnější, že bakalář Martin cestoval v letech 1474-1475.

²⁸ K osobě Martina Křivoústého J. KOLÁR, *České znění Cesty*, s. 69-70. Kolár uvádí i výčet pěti Martinů – absolventů bakalářského studia na pražské univerzitě z let 1447-1477. Některý z těchto pěti bakalářů by mohl být Martinem Křivoústým.

²⁹ Jaroslav KOLÁR (ed.), *Cesta z Čech do Jeruzaléma kněze Martina Bakaláře*, in: Strahovská knihovna 18-19, 1983-84, s. 75-94 (dále jen Martin Křivoústý). K dochovaným rukopisům J. KOLÁR, *České znění Cesty*, s. 67-68.

Martin Kabátník (†1503?)

Datum ani rok narození Martina Kabátníka neznáme. Víme o něm, že přestoupil od utrakvistů k českým bratřím a že se přestěhoval z Prahy do Litomyšle, kde se stal měšťanem. Provozoval zde nejspíše krejčovskou živnost.³⁰ Domlouval se převážně rusky. Z nepřesností v místopisných názvech J.V. Prášek usuzuje, že ne vždy a všemu přesně rozuměl.³¹ Svoji negramotnost a neznalost jazyků (nepočítáme-li zmíněnou ruštinu) při svých cestách kompenzoval vynikajícím pozorovacím talentem.

Začátkem března 1491 vyslala jednota bratrská čtyři muže, aby vyhledali lid, který se chová podle vzoru prvotní svaté církve a v čistotě slouží Kristu. Ze získaných poznatků chtěli vyvodit závěry, jež by vedly k uklidnění tehdejších názorových neshod uvnitř jednoty. Na financování mise se významnou měrou podílel královský mincmistr Bohuš Kostka z Postupic, jeden z předních bratří. Vybrané kvarteto poutníků se přes Moravu, Slezsko, Polsko, východní Halič a Valašsko přesunulo do Cařihradu, kde se rozdělilo. Lukáš Pražský zamířil do Řecka, Mareš Kokovec se vydal do Ruska a Kašpar z Braniborské Marky zůstal v okolí Cařihradu. Kabátník podnikl cestu do Jeruzaléma a Egypta. Bratři se opět shledali v Cařihradu, odkud společně zamířili do své domoviny. Hranice Českého království znovu překročili koncem roku 1492. Hlavní cíl cesty nesplnili, mohli jen podat zprávu o všeobecné zkaženosti křesťanstva.³²

Po návratu si Kabátník s manželkou Alžbětou koupili dům v Litomyšli. Písma neznalý poutník vylíčil své zážitky a postřehy městskému písaři Adamu Bakalářovi, díky němuž se nám dochovaly dodnes. Životní příběh Martina

³⁰ J.V. Prášek soudí, že se zabýval výrobou kabátů lemovaných kožešinou, kterou nakupoval z Ruska. Pokud se toto tvrzení zakládá na pravdě, dala by se tím vysvětlit jeho schopnost komunikovat v ruštině. J. KUNSKÝ se domnívá, že mohl být obchodníkem se sukny, kožišníkem nebo kloboučníkem.

³¹ J.V. PRÁŠEK (ed.), *Martina Kabátníka Cesta*, s. XII-XXIV. Tato úvaha nemusí být nutně mylná, ale na vině mohl být i delší časový odstup.

³² J. KUNSKÝ, *Čeští cestovatelé I*, s. 77-78.

Kabátníka se uzavřel zřejmě v únoru 1503. Není známo, že by po sobě zanechal nějaké potomky.³³

Adamem Bakalářem zapsané Kabátníkovy postřehy poprvé vydal tiskem roku 1539 Alexandr Oujezdský. Další vydání vyšla v letech 1542, 1564 (?), 1577 (?), 1639, 1691 a 1708. Nověji byl cestopis vydán zásluhou Justina V. Práška, jeho části poté ještě vyšly ve výběrech Josefa Dostála, Zdeňky Tiché či Lucie Storchové.³⁴

Jan Hasištejnský z Lobkovic (1450-1517)

Jan Hasištejnský, nejstarší syn Mikuláše Hasištejnského z Lobkovic a Ofky ze Žerotína, se narodil roku 1450. Po otcově smrti (roku 1462) se o jeho bohaté statky rozdělil se svými bratry Mikulášem, Jaroslavem a Bohuslavem, známým humanistickým básníkem. Janovi připadly mj. Kadaň a Údlice u Chomutova. Ač byl sám horlivým katolíkem, podporoval zvoleného krále Jiřího z Poděbrad. Později působil ve službách jeho nástupce Vladislava II. Mladý Jagellonec jej v 70. letech vyslal společně s Benešem Libštejnským z Kolovrat do Lucemburku, aby se zde jeho jménem ucházeli o ruku Marie Burgundské, dědičky po burgundském vévodovi Karlovi.³⁵ Roku 1479 byl Jan se svými bratry přijat do panského stavu. V roce 1487 Lobkovic cestoval s Půtou Švihovským z Rýzmburka přes Benátky do Říma, kde za Vladislava II. složili slib poslušnosti papeži, po kterém Inocenc VIII. přiznal jagellonskému panovníkovi titul českého krále.³⁶ Při svých diplomatických misích i při pozdější pouti Hasištejnský nepochybně uplatnil znalost němčiny a latiny.

³³ J. KUNSKÝ, *Čeští cestovatelé* I, s. 79.

³⁴ Justin V. PRÁŠEK (ed.), *Martina Kabátníka Cesta z Čech do Jerusalema a Kaira r. 1491-92*, Praha 1894; Josef DOSTÁL (ed.), *Cesty do Svaté země*, Praha 1948 (dále jen Martin Kabátník, ed. J. Dostál); Zdeňka TICHÁ (ed.), *Jak starší Čechové poznávali svět. Výbor ze starších českých cestopisů 14.-17. století*, Praha 1986; Lucie STORCHOVÁ (ed.), *Mezi houfy lotrův se pustiti... České cestopisy o Egyptě 15.-17. století*, Praha 2005 (dále jen Martin Kabátník, ed. L. Storchová).

³⁵ Marie dala nakonec přednost synovi císaře Fridricha III. Maxmiliánovi.

³⁶ F. STREJČEK, *Putování k svatému hrobu*, s. VII-XIV; J. MARTÍNEK – M. MARTÍNEK, *Naši cestovatelé*, s. 182; J. KUNSKÝ, *Čeští cestovatelé* I, s. 87.

První manželkou Jana Hasištejnského byla Kunhuta z Ronova. Po její brzké smrti roku 1472 se podruhé oženil s Magdalénou z Thörringenu, s níž měl syna Jaroslava. Další syn Wolfgang se mu narodil z nemanželského poměru s jakousi Annou Regenspergerovou z Bayreuthu. O jeho výchovu pečoval Janův bezdětný bratr Bohuslav. Na věčnost odešel nejstarší ze synů Mikuláše Hasištejnského roku 1517. Pohřben byl ve františkánském klášteře v Kadani.³⁷

Vylíčení pouti do Svaté země, kterou podnikl v roce 1493, Lobkovic sepsal dle záznamů ve svém deníku až dvanáct let po návratu. Původní rukopis se nedochoval, máme k dispozici jen dva opisy z 16. století.³⁸ Tiskem cestopis vydal teprve František Ladislav Čelakovský r. 1834 v České včele. Začátkem 20. století jej znovu připravili k vydání Ferdinand Strejček a František Maleček.³⁹ Ve své sociálně psychologické typologii šlechty vykreslil profil pana Jana, šlechtice-hospodáře, Josef Macek.⁴⁰ Některým aspektům cesty Jana Hasištejnského věnovali pozornost Svatopluk Souček, Petr Hlaváček a francouzský historik Olivier Marin.⁴¹

Oldřich Prefát z Vlkanova (1523-1565)

Oldřich Prefát se narodil v květnu 1523 v Praze. Jeho otec, zámožný obchodník se sukem, vlastnil v Praze několik domů a zakoupil si i šlechtický

³⁷ F. STREJČEK, *Putování k svatému hrobu*, s. XX; J. MARTÍNEK – M. MARTÍNEK, *Naši cestovatelé*, s. 183; J. KUNSKÝ, *Čeští cestovatelé I*, s. 87-88.

³⁸ Nejstarší dochovaná kopie Lobkovicova vyprávění pochází z roku 1515 a je dnes uložena v Národní knihovně v Praze.

³⁹ Ferdinand STREJČEK (ed.), *Jana Hasištejnského z Lobkovic Putování k Svatému hrobu*, Praha 1902. Použil jsem novější vydání Františka MALEČKA (ed.), *Jan Hasištejnský z Lobkovic: Putování k svatému hrobu*, Praha 1907 (dále jen Jan Hasištejnský).

⁴⁰ J. MACEK, *Jagellonský věk 2*, s. 213-216.

⁴¹ Svatopluk SOUČEK, *A Czech Nobleman's Pilgrimage to the Holy Land 1493*, in: *Journal of Turkish Studies* 8, 1984, s. 233-240; Petr HLAVÁČEK, *Nový Jeruzalém?, Spirituální rozměr kadaňské rezidence Jana Hasištejnského z Lobkovicz († 1507)*, in: Dana Dvořáčková-Malá (ed.), *Dvory a rezidence ve středověku*, Praha 2006, s. 237-272; Olivier MARIN, *Obraz turecké hrozby v díle Putování k Svatému hrobu od Jana Hasištejnského z Lobkovic (1493)*, in: Pavel SOUKUP – Jaroslav SVÁTEK a kol., *Křížové výpravy v pozdním středověku. Kapitoly z dějin náboženských konfliktů*, Praha 2010, s. 138-154.

přídomek. Jeho vyznání víry je nejisté. Pravděpodobně byl snášenlivým katolíkem, ale ani domněnku některých badatelů, že se jednalo o evangelíka, nelze jednoznačně vyvrátit.⁴² V sedmnácti letech odešel Oldřich na studia do luterského Wittenbergu. V roce 1542 studoval matematiku na pražské utrakvistické univerzitě a téhož roku pokračoval ve studiích v katolickém Ingolstadtu, kde se věnoval i hře na flétnu. O rok později se stal načas posluchačem univerzity v luterském Lipsku. Roku 1545 se vydal přes Alpy do Benátek a do Říma, cestou navštívil též Milán a domů se vrátil přes Trevír. Oldřich dosáhl hlubokého vzdělání, vynikal zejména v matematice a astronomii. Podle některých svědectví se dokonce stal „*hotovitelem nástrojů matematických*.“⁴³ Byl dosti sečtělý a zcestovalý, z jeho záznamů lze usuzovat, že ovládal latinu, němčinu a italštinu.⁴⁴

Od jara 1546 strávil Oldřich Prefát přibližně jeden rok na cestě do Jeruzaléma a zpět. Krátce po svém návratu se oženil s Mandalenou z Kynostu (sic!). Ve své závěti se zmiňuje o svých synech Ondřejovi a Tomášovi i o své matce Kateřině, která jej patrně přežila. Roku 1550 putoval přes Benátky a Řím do Lorety. Dva roky poté cestoval přes Pyreneje ke svatému Jakubu do Santiaga de Compostela. Podrobněji o těchto cestách zpravení nejsme. Vylíčení své pouti do Svaté země vydal roku 1563. Dva roky po vydání svého životního díla „*jsa od p. Boha všemohúcího dlouhou a těžkou nemocí navštíven*“⁴⁵ zemřel ve věku 42 let. Pochován je u sv. Havla v Praze.⁴⁶

Prefátovo dílo bylo podruhé vydáno Františkem Faustinem Procházkou roku 1786. Novodobou edici Prefátova cestopisu připravil v roce 1947 Karel Hrdina, část vydal o rok později Josef Dostál, nejnovějšího vydání se jeho spis dočkal zásluhou Hany Bočkové v roce 2007.⁴⁷

⁴² O otázce Prefátovy víry více H. BOČKOVÁ (ed.), *Oldřich Prefát*, s. 459-460; ke katolickému vyznání se přiklání Justin V. PRÁŠEK, *Oldřicha Prefáta z Vlkánova cesta na východ r. 1546 a význam její*, ČČM 68, 1894, s. 359.

⁴³ J.V. PRÁŠEK, *Oldřicha Prefáta z Vlkánova cesta*, s. 354.

⁴⁴ H. BOČKOVÁ (ed.), *Oldřich Prefát*, s. 445-446.

⁴⁵ Z. WINTER, *Oldřicha Prefáta z Vlkánova poslední vůle*, s. 82.

⁴⁶ H. BOČKOVÁ (ed.), *Oldřich Prefát*, s. 446-447.

⁴⁷ Použil jsem nejnovější vydání: Hana BOČKOVÁ (ed.), *Oldřich Prefát z Vlkánova. Cesta z Prahy do Benátek a odtud potom po moři až do Palestiny*, Praha 2007 (dále jen Oldřich Prefát).

Fridrich III. Moudrý (1463-1525)

Fridrich se narodil 17. ledna 1463 ve městě Torgau nedaleko Wittenbergu. Jako nejstarší syn saského kurfiřta Arnošta (†1486) a jeho manželky Alžběty (†1484), dcery bavorského vévody, byl předurčen pro politickou dráhu. V dětství navštěvoval společně se svými bratry klášterní školu, kde získal důkladné humanistické vzdělání. Osvojil si latinský a francouzský jazyk, zajímal se o teologii, historii a právní vědu. Byl v kontaktu s předními učiteli a umělci své doby, například Erasmem Rotterdamským či s Albrechtem Dürerem. Vědom si hodnoty vzdělání, zasloužil se později o založení univerzity ve Wittenbergu.

Po smrti svého otce se Fridrich ujal vlády společně se svým bratrem Janem. Další jeho bratři obsadili významné církevní posty: Arnošt se stal arcibiskupem v Magdeburku, Albrecht získal stejnou hodnost a navíc hodnost kurfiřta v arcibiskupství mohučském. Druhý jmenovaný však zemřel velmi mlád, nepřežil ani svého otce. Fridrichova vláda se od počátku vyznačovala těžkopádností a pasivitou, která se s přibývajícím věkem a zhoršujícím se zdravotním stavem⁴⁸ stále stupňovala. Zvýšenou pozornost Fridrich věnoval církevním otázkám. Velkého reformátora Martina Luthera začal podporovat již za jeho studií na univerzitě ve Wittenbergu. Nevyhnal jej ani po jeho veřejném vystoupení, kdy se kurfiřt kvůli reformátorovu působení dostal pod silný tlak císaře i papežské kurie. Nad Lutherem držel ochrannou ruku patrně proto, že si uvědomoval potřebu církevních reforem. Měl tak výrazný podíl na šíření Lutherova učení. Sám se však stal evangelíkem až krátce před svou smrtí, která jej zastihla 5. května 1525 v Lochau nedaleko jeho rodiště Torgau. Jeho tělo spočívá v zámeckém kostele ve Wittenbergu. Fridrich se nikdy neoženil, z nemanželského vztahu s Annou Wellerovou se mu narodili dva synové a dcera.⁴⁹

⁴⁸ Fridrich trpěl chorobným tvořením kaménků v orgánech těla.

⁴⁹ K osobnosti saského kurfiřta Fridricha III. Moudrého viz H.T. FLATHE, *Friedrich III. der Weise*, in: ADB 7 (1878), s. 779–781; F.H. SCHUBERT, *Friedrich III.*, in: NDB 5 (1961), s. 568–572.

V roce 1493 uskutečnil Fridrich půl roku trvající pouť do Svaté země. Jeho doprovod čítal kolem sta lidí.⁵⁰ Popis pouti od jednoho jménem neznámého účastníka se dochoval v historické pozůstalosti humanisty Georga Spalatina, který zastával funkci dvorního kaplana na Fridrichově dvoře.⁵¹ Příjmy a výdaje výpravy jsou zaznamenány v účetní knize Hanse Hundta.⁵²

Kryštof Bavorský (1449-1493)

Kryštof přišel na svět 6. ledna 1449 jako osmé dítě z deseti potomků bavorského vévody Albrechta III. Bavorsko-Mnichovského a Anny z Braunschweigu. Jednou z jeho sester byla Alžběta, matka Fridricha III. Moudrého. Kryštof byl vychováván u arcivévody Zikmunda v Tyrolsku. Vynikal fyzickou zdatností, kterou od mládí uplatňoval při dvorských turnajích i na bitevním poli. Jelikož neměl v Bavorsku žádné vlastní možnosti uplatnění, působil opakovaně ve službách různých pánů. Stejně jako jeho synovec Fridrich se Kryštof nikdy neoženil.

Když se roku 1467 ujal vlády jeho o 13 měsíců starší bratr Albrecht IV. Moudrý, začal se Kryštof dožadovat podílu na moci. Plánovanému spiknutí Albrecht předešel tím, že dal bratra roku 1471 zajmout a 19 měsíců jej věznil. Od roku 1475 mohl Kryštof na základě dohody vládnout po dobu deseti let v některých částech bratrova panství. Rozmíšky poté načas přerušila Kryštofova služba pro uherského krále Matyáše. Po uplynutí deseti let se mezi bratry rozhořela otevřená válka. Ještě v roce 1485 byla uzavřena nová smlouva, v níž se Kryštof zřekl vlády. Následně působil ve službách krále Maxmiliána. Po jeho návratu se opět obnovily spory mezi bratry, které utichly až poté, co jejich synovec, saský vévoda a kurfiřt Fridrich III., lákal Kryštofa k účasti

⁵⁰ Základní informace o pouti viz D. HUSCHENBETT, *Friedrichs des Weisen Jerusalemfahrt*, in: VL 2 (1980), s. 965-966; k uložení dochovaných pramenů a o vydaných edicích W. PARAVICINI – Ch. HALM (eds.), *Deutsche Reiseberichte*, s. 245-246 a 259.

⁵¹ Christian Gotthold NEUDECKER – Ludwig PRELLER (eds.), *Georg Spalatins historischer Nachlaß* I/1, Jena 1851, s. 76-91 (dále jen Spalatin).

⁵² Reinhold RÖHRICHT – Heinrich MEISNER (eds.), *Hans Hundts Rechnungsbuch (1493-1494)*, in: Neues Archiv für sächsische Geschichte und Alterthumskunde 4, 1883, s. 37-100 (dále jen Hans Hundt).

na pouti do Jeruzaléma. V Benátkách sepsal Kryštof testament, v němž zapomněl na staré křivdy a odkázal své dědictví po otci bratru Albrechtovi pro případ, že by se nevrátil. Na zpáteční cestě ze Svaté země onemocněl a 8. srpna 1493 skonal na ostrově Rhodos, kde byl posléze pohřben v kostele sv. Antonína. Tento kostel byl po dobytí ostrova Turky roku 1522 přeměněn na mešitu.⁵³

Kryštof si v průběhu pouti vedl velmi osobní deník, jehož originál se ztratil. Dochovaly se jen útržkovité, přesto velmi působivé záznamy, které z archiválií poničených požárem vydal Franz Trautmann.⁵⁴ Tento fragment sahá od 25. června do 9. července 1493. Jeho autentičnost je ovšem zpochybňována. Dalším dokumentem vztahujícím se k vévodově pouti, který však vznikl až po jeho smrti, je tištěná báseň o 250 verších Hanse Schneidera.⁵⁵ Ten se sice cesty svého chlebodárcе neúčastnil, jeho informátorem však byl kuchař Hans, jenž u svého pána setrval až do jeho smrti. Z dalších pramenů lze ještě uvést dopis,⁵⁶ který Kryštof poslal domů při jedné ze zastávek v dnešním Chorvatsku, již zmíněný testament,⁵⁷ soupis vévodovy pozůstalosti⁵⁸ a oficiální „smuteční oznámení“.⁵⁹

⁵³ K osobnosti vévody Kryštofa Bavorského H. CZERNY, *Der Tod der bayrischen Herzöge*, s. 210-226; S. RITTER VON RIEZLER, *Christoph, Herzog von Bayern*, in: ADB 4 (1876), s. 232-235.

⁵⁴ Franz TRAUTMANN, *Die Abenteuer Herzogs Christophs von Bayern 2*, Regensburg – New-York – Cincinnati 1880, s. 450-458 (dále jen Kryštof Bavorský).

⁵⁵ Reinhold RÖHRICHT – Heinrich MEISNER (eds.), *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*, Berlin 1880, s. 297-307.

⁵⁶ F. TRAUTMANN, *Die Abenteuer Herzogs Christophs von Bayern*, s. 448-449.

⁵⁷ K jeho obsahu H. CZERNY, *Der Tod der bayrischen Herzöge*, s. 222.

⁵⁸ Přepis u J. HASECKER, *Die Johanniter und die Wallfahrt*, s. 280-282.

⁵⁹ Přehledný soupis pramenů o pouti Kryštofa Bavorského viz J. HASECKER, *Die Johanniter und die Wallfahrt*, s. 31-33; přehled vydaných i nevydaných pramenů viz W. PARAVICINI – Ch. HALM (eds.), *Deutsche Reiseberichte*, s. 248-249.

Heinrich von Zedlitz (†1510)

V úvodu svého spisu o pouti do Jeruzaléma se autor představuje pod jménem *Heinrich Czeditz etc. vom Buchwaldt*.⁶⁰ Buchwald měl v držení už v roce 1420 Jindřichův děd, slezský rytíř Hans von Zedlitz. Hansův syn Heinrich po sobě zanechal dva syny – kromě našeho Heinricha ještě jeho bratra Hanse.⁶¹ Kromě bratra se Heinrich v cestopisu krátce zmiňuje o své matce a sestře.⁶²

Slezský rytíř Heinrich von Zedlitz se 1. dubna 1493 vydal z Lehnice na cestu do Svaté země. Doprovázel jej jeho služebník Christof List. Společně postupovali přes Čechy, Moravu, Rakousy, Štýrsko a Korutany do Benátek, kam dorazili 24. dubna.⁶³ Zde se připojili k početné skupině poutníků doprovázejících saského kurfiřta Fridricha III., která se od 1. června do 6. července plavila do přístavu Jaffa. Po měsíčním pobytu v Palestině Heinrich nastoupil 7. srpna zpáteční cestu, 30. září se vrátil do Benátek a 30. října zpět do Lehnice.

Po svém návratu se Heinrich von Zedlitz oženil s Barbarou z Hobergu a odkoupil od pánů z Hobergu statek Giersdorf im Hirschbergischen, kam přesídlil. Narodili se mu čtyři synové: Christoph, který se proslavil při obraně Vídně proti Turkům roku 1529, Heinrich der Jüngere, Franz a Hans. Heinrich von Zedlitz zemřel 5. června 1510.⁶⁴ Podle svědectví kronikáře Joachima von Spiller z roku 1663 byl pohřben ve městě *Strigaw*.⁶⁵ O své pouti do Jeruzalé-

⁶⁰ R. RÖHRICHT (ed.), *Die Jerusalemfahrt des Heinrich von Zedlitz*, s. 99.

Buchwald (pol. Bukówka) je nyní součástí slezské obce Lubawka (něm. Liebau), která leží v blízkosti česko-polské státní hranice.

⁶¹ C.G. LINDNER, *Deutsche Gedichte und Uebersetzungen*, s. 485-486.

⁶² R. RÖHRICHT (ed.), *Die Jerusalemfahrt des Heinrich von Zedlitz*, s. 100. Jména Jindřichovy matky a sestry ani rok jeho narození se mi nepodařilo vypátrat.

⁶³ V českých zemích se Jindřich zastavil ve městech Trutnov, Rychnov nad Kněžnou, Svítavy, Letovice, Brno a Mikulov, v Rakousích mj. ve Vídni.

⁶⁴ M. HIPPE, *Heinrich von Zedlitz*, in: ADB 44 (1898), s. 742; M. WIS, *Heinrich von Zedlitz*, in: VL 3 (1981), s. 926-927; C.B. LINDNER, *Deutsche Gedichte*, s. 486-489.

⁶⁵ „[...] und lieget zu Strigaw vor dem Gitter des hohen Altars begraben.“ Cit. z R. RÖHRICHT, *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*, Aalen 1967, s. 181.

Jedná se o hornoslezské město Strzegom (něm. Striegau).

ma pořídil spis, který se dochoval v pozdějším přepisu. Ten byl poprvé vydán teprve v roce 1894 Reinholdem Röhrichem.⁶⁶

Arnold von Harff (1471-1505)

Arnold pocházel ze starého dolnorýnského šlechtického rodu, který se nazýval podle svého rodového sídla, hradu Harff v Julišsku severozápadně od Kolína. Narodil se roku 1471 jako druhorozený syn Daema (tj. Adama) von Harff a jeho ženy Rikardy, dcery Viléma von Hoemen, který byl purkrabím v Odenkirchenu. Arnoldovi se dostalo odpovídajícího vzdělání. Jako dvanáctiletý byl zapsán na kolínskou artistickou fakultu. Později vstoupil do služeb julišského vévody podobně jako několik generací jeho předků. Ve věku 25 let zahájil latiny znalý Arnold dva roky trvající cestu, během níž navštívil tři nejvýznamnější středověká poutní místa: Jeruzalém, Řím a Santiago de Compostela. V roce 1504 se oženil s Margarethou von dem Bongart, ale již začátkem následujícího roku zemřel ve věku 34 let. Arnoldův hrob je nezvěstný, dochoval se však jeho náhrobek, který se nachází v katolickém farním kostele ve městě Lövenich.⁶⁷

Hned po svém návratu z cest sepsal Arnold von Harff svůj cestovní deník, který koncem roku 1499 věnoval Vilémovi a Sibyle z Jülichu a Bergu. Dnes je známo 12 pozdějších přepisů tohoto díla. Poprvé cestopis vydal tiskem Eberhard von Groote roku 1860.⁶⁸ Vycházel přitom z rukopisu z konce 15. století, který se však později ztratil. V roce 1946 bylo Grooteho vydání přeloženo do

⁶⁶ Reinhold RÖHRICHT (ed.), *Die Jerusalemfahrt des Heinrich von Zedlitz (1493)*, in: ZDPV 17 (1894), s. 98-114, 185-200 a 277-301 (dále jen Heinrich von Zedlitz).

⁶⁷ Helmut BRALL-TUCHEL – Folker REICHERT (eds.), *Rom – Jerusalem – Santiago: das Pilgertagebuch des Ritters Arnold von Harff (1496-1498)*, Köln – Weimar – Wien 2008, s. 7 a 13; Hartmut KOKOTT, *Der Pilgerbericht des Arnold von Harff*, in: Barbara HAUPT – Wilhelm G. BUSSE (ed.), *Pilgerreisen in Mittelalter und Renaissance* (Studia humaniora. Düsseldorfer Studien zu Mittelalter und Renaissance), Düsseldorf 2006, s. 93-95.

⁶⁸ Eberhard von GROOTE (ed.), *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff: von Cöln durch Italien, Syrien, Aegypten, Arabien, Aethiopien, Nubien, Palästina, die Türkei, Frankreich und Spanien, wie er sie in den Jahren 1496 bis 1499 vollendet*, Köln 1860.

angličtiny a nedávno bylo převedeno i do moderní němčiny.⁶⁹ Smyslu Arnoldova původního textu, psaného v dolnorýnském nářečí, by dnes rozuměl jen málokterý čtenář.⁷⁰ Přibližně desetina Harffova textu je věnována putování po Arábii, Indii, na Madagaskar a k pramenům Nilu. Tato pasáž je však kombinací autorovy bohaté fantazie a poznatků, které se cestou dozvěděl nebo si někde přečetl.⁷¹ Je totiž krajně nepravděpodobné, že by uvedené končiny sám navštívil.

Italští Židé

Rabi Mešulam ben Menachem z Volterry⁷² pocházel z bohaté židovské rodiny, která získala své jmění působením v oblasti bankovníctví v několika italských městech. Mešulamův otec Menachem založil roku 1459 banku ve Florencii, jejíž kapitál byl odhadován na 100 tisíc florintů. Rodina se zajímala o hebrejskou literaturu a filozofii. V roce 1481 vykonal Mešulam z Volterry cestu na Blízký východ. Během zastávek si psal deník, který mu později posloužil jako podklad k sepsání cestopisu.⁷³ V něm si všímal nejen náboženské situace, politických poměrů a obchodních záležitostí, ale i stravovacích návyků či hygienických podmínek.⁷⁴

⁶⁹ H. BRALL-TUCHEL – F. REICHERT (eds.), *Rom – Jerusalem – Santiago* (dále jen Arnold von Harff).

⁷⁰ H. BRALL-TUCHEL – F. REICHERT, *Rom – Jerusalem – Santiago*, s. 14-18.

⁷¹ Jako studnice informací Harffovi k fiktivnímu vyprávění posloužily cestopisy Marca Pola, Sira Mandevilly a dobové vydání Ptolemaiovy *Geografie*. Ve středověku bylo podobné přejímání částí cizích textů běžnou praxí – viz H. BRALL-TUCHEL – F. REICHERT, *Rom – Jerusalem – Santiago*, s. 10-11; H. KOKOTT, *Der Pilgerbericht des Arnold von Harff*, s. 103-111.

⁷² Italsky se psal Bonaventura di Manuelle da Volterra.

⁷³ Vycházel jsem z Bouškova překladu edice Abrahama Yaariho vydané roku 1949 v Jeruzalémě – Daniel BOUŠEK (ed.), *Dopis rabi Ovadji otci a další hebrejské renesanční cestopisy*, Praha 2004, s. 27-80. Rukopis Mešulamova cestopisu se dochoval v knihovně Palatina and Bibliotheca Medicio-Laurentiana ve Florencii a poprvé byl vydán Abrahamem Mosesem Lunczem ve druhé polovině 19. století (dále jen Mešulam z Volterry).

⁷⁴ D. BOUŠEK (ed.), s. 25-26.

Rovněž rodina rabi Ovadji z Bertinory⁷⁵ se živila půjčováním peněz a byla patrně také poměrně zámožná. Rabi Ovadja se narodil v roce 1450 a zemřel patrně ve věku 59 let. Do Svaté země se vydal roku 1486. V Jeruzalémě se ujal funkce kazatele, rabína i učitele a během několika let se mu podařilo pozvednout do té doby skomírající místní židovskou obec.⁷⁶ Dochovaly se tři dopisy, které rabi Ovadja sepsal během svého pobytu na Blízkém východě.⁷⁷

Za pozornost stojí též dopis anonymního žáka rabi Ovadji, který putoval společně se svým bratrem Jekuti'elem roku 1495 z Benátek do Jeruzaléma.⁷⁸

Cenným pramenem je také cestopis rabi Moše Basoly (zemřel roku 1560 ve věku 80 let) koncipovaný jako průvodce pro židovské poutníky, který vychází z jeho pouti vykonané v letech 1521-1523.⁷⁹

⁷⁵ Italsky Ovadja da Bertinoro Jare.

⁷⁶ D. BOUŠEK (ed.), s. 81-83.

⁷⁷ D. BOUŠEK (ed.), s. 83-128 (dále jen Ovadja z Bertinory).

⁷⁸ D. BOUŠEK (ed.), s. 129-144 (dále jen Žák rabi Ovadji).

⁷⁹ D. BOUŠEK (ed.), s. 146-194 (dále jen Moše Basola).

Pouti do svaté země

Sociální struktura poutníků

Než přistoupíme k otázce proč, odpovíme si nejprve na otázku, kdo se vydával na cestu do Jeruzaléma. Většinou se jednalo o příslušníky šlechty a duchovenstva. Pro 14. a 15. století máme zprávy i o bohatých měšťanech, kteří leckdy vylíčili průběh cesty na objednávku některého ze šlechticů. Naopak účast příslušníků středních a nižších vrstev městského obyvatelstva nebo dokonce rolnictva na poutích do Svaté země byla spíše výjimečná.⁸⁰ Tato skutečnost je celkem pochopitelná z důvodu vysokých nákladů takového podniku. Za obnos, který poutník musel vynaložit, aby mohl tak dlouhou pouť uskutečnit, by si ve své vlasti mohl koupit slušný dům.⁸¹ Arnold Esch uvádí, že jen cena za přepravu z Benátek do Jeruzaléma a zpět byla srovnatelná s ročním žoldem basilejského žoldnéře a téměř dvěma ročními výdělky zednického mistra z téhož města.⁸²

Do Palestiny mířili převážně muži. V raném středověku se na tuto cestu vydávalo i překvapivě mnoho žen, na sklonku středověku však ženy tvořily již jen nepatrný zlomek z celkového počtu poutníků do Svaté země.⁸³

Zaměříme-li se na výše představené křesťanské poutníky, je mezi nimi jen jediná osoba duchovního stavu, o níž toho ale víme jen velmi málo (český bakalář Martin řečený Křivoústý). Mnohem výraznější stopu v dějinách zanechal saský vévoda Fridrich, na společenském žebříčku nejvýše postavená osoba z námi sledovaných. Jeho výdaje patřily vůbec k nejvyšším, které kdy

⁸⁰ Marie-Luise FAVREAU-LILIE, *The German Empire and Palestine: German Pilgrimages to Jerusalem between the 12th and the 16th Century*, in: *Journal of Medieval History* 21, 1995, s. 323.

⁸¹ Ludwig SCHMUGGE, *Jerusalem, Rom und Santiago*, s. 26; M.-L. FAVREAU-LILIE, *The German Empire*, s. 329-330.

⁸² A. ESCH, *Vier Schweizer Parallelberichte*, s. 149.

⁸³ Ursula GANZ-BLÄTTLER, „*Ich kam, sah und berührte*“. *Jerusalem als Pilgerziel im ausgehenden Mittelalter*, in: Barbara HAUPT – Wilhelm G. BUSSE (eds.), *Pilgerreisen in Mittelalter und Renaissance* (Studia humaniora. Düsseldorfer Studien zu Mittelalter und Renaissance), Düsseldorf 2006, s. 21. Například Jan z Lobkovic uvádí v dlouhém výčtu účastníků pouti pouhé dvě ženy – viz Jan Hasištejnský, s. 150-153.

byly vynaloženy na pouť do Jeruzaléma. Urozeným původem se mohl pyšnit i Fridrichův strýc Kryštof, mladší bratr vládnoucího bavorského vévody. Ze šlechtického prostředí pocházel český pán Jan Hasištejnský z Lobkovic, slezský rytíř Heinrich von Zedlitz a dolnorýnský rytíř ve službách julišského vévody Arnold von Harff. Zbývají dva měšťané: syn zámožného pražského obchodníka se sukrem Oldřich Prefát z Vlkanova a řemeslník či obchodník z Litomyšle Martin Kabátník. Nemajetný měšťan Kabátník je spíše pověstnou výjimkou potvrzující pravidlo. Lidé jako on se mohli vydat na dalekou cestu jen díky podpoře bohatého mecenáše.

Jeruzalém byl významným poutním místem nejen pro křesťany, ale také pro židy. Výše zmínění židé, známe-li jejich sociální postavení, patřili k nejzamožnější vrstvě obyvatel. Jejich rodiny se často zabývaly půjčováním peněz na úrok, tedy činností, která byla křesťanům ve středověku zapovězena. Jednalo se navíc o vzdělané muže respektované i mimo židovskou komunitu.

Motivace k cestě do Svaté země

Zbožné putování je fenoménem, který je vlastní všem hlavním náboženstvím. První křesťané usilovali o *imitatio Christi* (napodobení Krista), chtěli projít pokud možno přesně těmi místy, kudy prošel i Ježíš a přivést si odtud různé předměty na upomínku. Postupně přicházejí i další pohnutky: nemocní poutníci si přejí uzdravení, jiní prosí o pomoc v nouzi, slepí chtějí vidět, chromí chodit. Od 12. století se přidává nový motiv – sbírání odpustků. Hříchy mohou být od této chvíle odčiněny dobrými skutky a především zbožnými poutěmi. Lákavou příležitostí k odpuštění všech hříchů se stává pouť se zbraní v ruce – křížová výprava. Roku 1300 vyhlásil papež první svatý rok, zájemci mohou poutí do Říma získat stejné odpustky, pro které dříve museli cestovat až k Božímu hrobu. Brzy poté podobnou příležitost nabídl i Santiago, kde je podle legendy pohřben apoštol Jakub. Kromě tří hlavních cílů (Jeruzalém, Řím, Santiago) vzniklo ve středověku nesčetné množství dalších poutních míst (například Canterbury, Wilsnack, Řezno, Cáchy).⁸⁴

⁸⁴ L. SCHMUGGE, *Die Pilger*, s. 18-30; TÝŽ, *Jerusalem, Rom und Santiago*, s. 11 a 15-18.

Od 12. století se poutnictví stalo masovou záležitostí. V této době vznikla podél velkých poutnických tras potřebná infrastruktura. Na cestě do Santiaga přes Francii stál každých 15-20 km špitál, který poutníkům poskytoval možnost přenocování, občerstvení a odpočinku.⁸⁵

Motivace středověkých poutníků k cestě do Palestiny se proměňovala v čase. Zatímco ve 12. a 13. století hrála zásadní roli osobní zbožnost a touha spatřit na vlastní oči svatá místa spojená s životem Ježíše, ve 14. století narůstal počet poutníků, kteří cestovali do Jeruzaléma z jiných důvodů než jen čistě náboženských. Pouť do Svaté země se tak čím dál více stávala světským podnikem, který v sobě zahrnuje náboženský program. Od 14. století byli poutníci stále více poháněni žízní po cestování a po dobrodružství, touhou poznávat svět a vírou ve vylepšení sociální prestiže. Pouť do Jeruzaléma se mohla změnit v zajímavý výlet do Orientu spojený s návštěvou kláštera svaté Kateřiny na Sinajském poloostrově nebo s výpravou do Egypta. Nicméně zdaleka ne všichni poutníci byli takovými dobrodruhy jako dolnorýnský šlechtic Arnold von Harff, který procestoval Itálii, Francii, Pyrenejský poloostrov, Balkán, Malou Asii, Svatou zemi a Egypt. Berlínská profesorka Marie-Luise Favreau-Lilie soudí, že poutníci, kteří na sklonku středověku cestovali do Jeruzaléma z ryze náboženských důvodů, byli v menšině.⁸⁶

Vypátrat skutečnou motivaci jednotlivých poutníků pozdního středověku není snadné, mnohé důvody se totiž autorům spisů o poutích nezdály být hodné zaznamenání. Mohlo se jednat o slavnostní slib, o snahu napravit dosavadní hříšný život, o součást trestu za nějaké předchozí provinění nebo o pouhou zvědavost. Mohlo také jít o spojení obchodní cesty s návštěvou svatého místa, o úmysl vylepšit si sociální postavení nebo dokonce o tajné diplomatické poslání.⁸⁷ Poutníci, kteří přežili dlouhou a strastiplnou cestu, se po svém ná-

⁸⁵ L. SCHMUGGE, *Jerusalem, Rom und Santiago*, Stuttgart 1999, s. 19.

⁸⁶ M.-L. FAVREAU-LILIE, *The German Empire*, s. 323-324; K. HERBERS – R. PLÖTZ, *Spiritualität des Pilgers*, s. 17-18.

⁸⁷ Volker HONEMANN, *Motives for Pilgrimages to Rome Santiago and Jerusalem in the Later Middle Ages*, in: Paolo Cauci von SAUCKEN (ed.), *Santiago, Roma, Jerusaleń*. Actas del III Congreso Internacional de Estudios Jacobeos, Santiago 1999, s. 180-181; U. GANZ-BLÄTTLER, *Andacht und Abenteuer*, s. 221-224. Hned tři cesty do Svaté země podnikl v první polovině 15. století Guillebert de Lannoy, špión ve službách burgundského

vratu domů zpravidla dočkali věhlasu a uznání. Když se například Hans Tucher vrátil se svým společníkem Sebaldem Rieterem po téměř jednom roce nepřítomnosti ze Svaté země zpět do Norimberku, byli oba slavnostně přivítáni před branami města purkmistrem, členy městské rady a mnoha obyvateli města.⁸⁸ Nevystačíme však jen s texty samotných cestopisů, výše uvedené pohnutky mohou leckdy poodkrýt pouze prameny jiné povahy. Je například doloženo, že Georg Emmerich ze Zhořelce byl roku 1465 pasován na rytíře Božího hrobu. Po svém návratu se stal členem městské rady. Do Jeruzaléma se Emmerich přitom vydal jako kající poutník poté, co byl obviněn ze znásilnění jedné ženy. Podobný sociální vzestup prožil basilejský měšťan Hans Rot, jemuž bylo po návratu ze Svaté země umožněno zasednout v lavici určené pro rytíře. Také je třeba mít na paměti, že uskutečnění pouti bylo v pozdním středověku pro mnohé jediným možným způsobem, jak poznat svět za hranicemi své země.⁸⁹

Nicméně i v pozdním středověku a raném novověku (jakož i v následujících staletích) zůstával náboženský program křesťanských poutí do Svaté země – zejména návštěva míst zakotvených v textech Starého a Nového zákona – jejich ústředním bodem, jak podotýká Lucie Storchová.⁹⁰ Je však třeba mít na zřeteli, že čas strávený v Jeruzalémě a jeho okolí byl ve srovnání se zbytkem pouti velmi krátký, často se jednalo o pouhý jeden týden. Oproti tomu plavba po moři a čekání v Benátkách trvaly dohromady několik měsíců. Jak se ukáže

vévody Filipa Dobrého, který byl ve své době jedním z největších propagátorů křížových výprav – Jaroslav SVÁTEK a kol. (eds.), *Guillebert de Lannoy. Cesty a poselstva*, Praha 2009, s. 42-130. S prostředím Blízkého východu se důvěrně seznámil rovněž Bertrandon de la Broquière, další z tajných agentů Filipa Dobrého – Martin NEJEDLÝ, *Paměti o varanovi „mňoukajícím víc než kočka“ a o rubínu svatováclavské koruny, „velikém jako zralá datle“*. Zvěd Bertrandon de la Broquière na cestách (sebe)poznání, in: *Studia Mediaevalia Bohemica* 1, 2/2010, s. 39-73.

⁸⁸ M.-L. FAVREAU-LILIE, *The German Empire*, s. 324.

⁸⁹ V. HONEMANN, *Motives for Pilgrimages*, s. 182-183. K příběhu Georga Emmericha srovnej U. GANZ-BLÄTTLER, „*Ich kam, sah und berührte*“, s. 27-28 a Wilfried EHBRECHT, *Überall ist Jerusalem*, in: Helmut BRÄUER – Elke SCHLENKRICH (eds.), *Die Stadt als Kommunikationsraum. Beiträge zur Stadtgeschichte vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Festschrift für Karl Czok zum 75. Geburtstag*, Leipzig 2001, s. 136-143.

⁹⁰ Lucie STORCHOVÁ, *Biblická topografie*, s. 132 a 140.

zejména v kapitole Život na dalekých cestách, tuto část pouti trávil velká část účastníků z náboženského hlediska velmi povrchním způsobem: nakupováním suvenýrů, hazardními hrami či pozorováním cizích žen.

A jaké pohnutky vedly k výpravě na Blízký východ výše představené muže? Útržkovitost cestovních dojmů Martina Křivoústého nasvědčuje podle Jaroslava Kolára tomu, že se v jeho případě jednalo o pouť motivovanou výlučně nábožensky.⁹¹ Příslušník jednoty bratrské Martin Kabátník pátral společně se svými souvěrci po čisté církvi, u níž by bratři našli inspiraci k řešení vlastních věroučných rozporů.⁹² Pouť Jana Hasištejnského z Lobkovic měla v sobě od počátku jednoznačné prvky pokání, tvrdí Petr Hlaváček. Dokládá to však jediným argumentem (Jan se zavázal darovat svobodu jednomu svému poddanému), který vzápětí sám zpochybňuje (není jisté, zda Jan svůj slib dodržel).⁹³ Množství poznámek světského charakteru v Lobkovicově spisu podle mě nasvědčuje tomu, že jeho pouť nebyla motivována jen nábožensky, na což ve své studii poukazuje i Olivier Marin.⁹⁴

U Arnolda von Harff je možné, že cestu vykonal na objednávku svého pána, julišského knížete. V každém případě platí pro tohoto dolnorýnského rytíře více než pro kohokoliv jiného, že mu status poutníka posloužil nejen k modlitbě a rozjímání na posvátných místech, ale zejména k intenzivnímu poznávání vzdálených končin doslova všemi smysly.⁹⁵ Fridricha Moudrého poháněla především hluboká zbožnost, ale svou roli jistě sehrála i skutečnost, že se jednalo o módní trend elit jeho doby.⁹⁶

Židé pochopitelně neputovali do Svaté země kvůli místům spojeným s událostmi z Nového zákona. Jejich hlavním cílem byly hroby spravedlivých a svatých předků. Například Moše Basola byl podle Daniela Bouška hnán

⁹¹ J. KOLÁR, *České znění Cesty*, s. 72.

⁹² Timoteus Č. ZELINKA (ed.), *Cesty Českých bratří Matěje Červenky a Jana Blahoslava*, Praha 1942, s. 8-9.

⁹³ P. HLAVÁČEK, *Nový Jeruzalém?*, s. 250. K náboženským pohnutkám se přiklání též F. STREJČEK, *Putování k svatému hrobu*, s. XV.

⁹⁴ O. MARIN, *Obraz turecké hrozby*, s. 142-144.

⁹⁵ H. BRALL-TUCHEL – F. REICHERT, *Rom – Jerusalem – Santiago*, s. 10 a 15.

⁹⁶ Pouť do Jeruzaléma vykonal mimo jiné římský císař Fridrich III. (1436).

touhou pomodlit se u svatých míst judaismu a hrobů židovských světců.⁹⁷ Žák rabi Ovadji podle svých slov opustil kvůli poznání Boha svou rodinu a rodnou zemi a přišel do Země izraelské, aby se „*ubíral cestami spravedlnosti*.“⁹⁸ Nicméně i pro židovské cestopisy druhé poloviny 15. století je příznačný zájem o profánní jevy. Světské pohnutky jsou patrné především u zvědavého dobrodruha Mešulama z Volterry, byť bylo původním účelem jeho cesty splnění daného slibu.⁹⁹

Obvyklý průběh pouti

Před opuštěním domova se křesťanští poutníci zúčastnili slavnostní mše, při níž obdrželi poutnickou brašnu a hůl. Prvním cílem převážné většiny poutníků z celé Evropy, kteří v 15. a první polovině 16. století směřovali do Jeruzaléma, bylo severoitalské město Benátky. Mocný přístav měl v této době takřka monopol na přepravu evropských poutníků do Palestiny. Díky tomu mohli benátští rejdaři diktovat ceny. Po překonání alpských průsmyků poutníci často prodali své koně v některém z italských měst. Sotva se přiblížili k Benátkám, narazili na zprostředkovatele městských hostinců, kteří je lákali do svých zařízení. Němci se zpravidla ubytovali v *Německém domě*. Kdo tak neučinil již ve své vlasti, mohl si v Benátkách opatřit různé tištěné průvodce v latině, italštině či řečtině a nejrůznější mapy Středozeří. K cestě do Svaté země poutník potřeboval získat svolení papeže, bez kterého mu hrozila exkomunikace. Poznávacím znamením poutníků do Svaté země byl červený kříž, který si přišli na šedou kutnu. Tento oděv si ochotně oblékali i nejurozenější z poutníků, neboť nestáli o zvýšenou pozornost muslimského obyvatelstva. Kdo potřeboval, najal si tlumočníka, který svému zákazníkovi mohl pomoci například s nákupem potřebného vybavení. Nejdůležitějším krokem bylo vyhledat majitele lodi, jenž v cestopisech vystupuje pod označením patron, a uzavřít s ním přepravní smlouvu. Tento patron se osobně účastnil cesty do

⁹⁷ D. BOUŠEK (ed.), s. 145.

⁹⁸ Tamtéž, s. 138.

⁹⁹ Tamtéž, s. 7-8 a 25. Cecil Roth se navíc domnívá, že slibu mohl předcházet nějaký Mešulamův sexuální delikt, za který bylo možné provinilce odsoudit k smrti – Cecil ROTH, *The Jews in the Renaissance*, Philadelphia 1964, s. 44.

Jeruzaléma a po celou dobu zodpovídal za bezpečnost poutníků. V ceně bylo zahrnuto i pravidelné zásobování poutníků čerstvým jídlem a pitím či přítomnost lékaře na palubě lodi.

Plavba z Benátek do Palestiny trvala zpravidla 6-8 týdnů. Loď zastavovala na předem stanovených místech – jednalo se mimo jiné o Poreč, Dubrovník, Korfu, Modon, Krétu, Rhodos a Kypr. Poslední zastávkou byl přístav Jaffa¹⁰⁰ v Palestině, kde museli poutníci několik dní čekat na potřebná povolení sultánových místodržících k další cestě. Teprve poté mohli nasednout na osly a pokračovat na nich přes Ramu do Jeruzaléma.

Již v Jaffě se poutníků ujal představený františkánského kláštera na hoře Sion zvaný kvardián, od něhož se dozvěděli, jak se mají ve Svaté zemi chovat. Bylo jim výslovně zapovězeno mstít se domorodcům za případná příkoří, nahlas se smát, prohlížet si domorodé ženy, nosit zbraně a bílé oblečení, pít na veřejnosti víno nebo vkročit do mešity. Nesměli ani odlamovat kousky kamene z Božího hrobu¹⁰¹ a museli vždy chodit spořádaně v procesí.

V Jeruzalémě se poutníci většinou ubytovali právě v klášteře na hoře Sion, jenž byl na příspěvcích od poutníků existenčně závislý. Během svého pobytu v Jeruzalémě se poutníci snažili na vlastní oči spatřit svatá místa, která doposud znali jen z bible. Nejposvátnějším z nich byl přirozeně Boží hrob, kde byli mnozí pasováni na rytíře. Součástí pobytu ve Svaté zemi bývaly výlety do Betléma a k řece Jordán i intenzivní shánění odpustků a rozličných upomínkových předmětů. Ve Svatém městě poutníci strávili obvykle deset dní. Většina z nich poté nastoupila zpáteční cestu. Mnozí se však vydali ještě do kláštera svaté Kateřiny na Sinajském poloostrově, odkud pokračovali do Káhiry a Alexandrie. Jen málokterí poutníci procestovali i Sýrii, kde navštívili Damašek, a následně prošli po souši přes Malou Asii do Cařihradu, odkud se domů dostali přes Uhry.¹⁰²

¹⁰⁰ Jaffa dnes tvoří aglomeraci s Tel Avivem.

¹⁰¹ Kvůli tomuto nešvaru byl přístup k Božímu hrobu uzavřen. Kdo se chtěl koncem 15. století dostat do jeho bezprostřední blízkosti, neobešel se bez zvláštního povolení.

¹⁰² Tuto kapitolu jsem zpracoval podle Reinhold RÖHRICHT, *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*, Aalen 1967, s. 1-26; A. DENKE, *Venedig als Station und Erlebnis*, s. 29-101.

Tradiční způsob cesty do Jeruzaléma zvolili ze sledovaných poutníků Jan Hasištejnský, Heinrich von Zedlitz a Oldřich Prefát. Pan Jan se vydal na pouť do Svaté země po vzoru svého nejmladšího bratra Bohuslava po Velikonocích roku 1493. Společnost mu dělali Jetřich z Gutštejna, kuchař Blažek a několik dalších mužů. V Benátkách, kde se k nim připojil slezský rytíř Zedlitz, vyhledali čeští páni patrona, zaplatili mu 50 dukátů za osobu a po takřka měsíčním čekání nastoupili na palubu lodi, která po pěti týdnech přistála v Jaffě. Ulicemi Jeruzaléma se Lobkovic procházel od 23. července do 1. srpna, poté se přes Jaffu a Benátky vrátil zpět do své Kadaně. Ve stejném roce cestovali s velkým doprovodem Fridrich Moudrý a Kryštof Bavorský. Ti se od běžných poutníků odlišili tím, že si v Benátkách pronajali vlastní loď. Fridrich vyrazil 19. března z Torgau, kam se vrátil koncem září téhož roku. V Jeruzalémě prodléval od 27. července do 2. srpna. Kryštof se z pouti nevrátil.

Oldřich Prefát se do Svaté země vypravil na jaře 1546. Z Benátek cestoval společně se svým o rok mladším tovaryšem Wolfem Holtzwirthem. Nezažil však již obvyklé kotvení u ostrova Rhodos, který byl v té době již přes dvě desetiletí v tureckých rukou. Od 18. srpna do 2. září pobýval v Jeruzalémě a podnikal poznávací výpravy po okolí, do Betléma, Hebronu i k řece Jordán. Během svého pobytu ve Svaté zemi se musel vydávat za Francouze (přestože neuměl francouzsky), poněvadž český a uherský král Ferdinand I. byl tehdy ve válce s osmanským sultánem. Při zpáteční plavbě do Benátek byla jeho plachetnice přepadena piráty, ale naštěstí jejich útok odrazila. Teprve na sklonku roku znovu spatřil Benátky, kde přečkal zimu. Do Prahy se Prefát navrátil začátkem dubna 1547.¹⁰³

Bakalář Martin řečený Křivoústý cestoval přes Korutany do Benátek. Odtud pokračoval lodí podél východního pobřeží Apeninského poloostrova přes Anconu do Vasta a dále pěšky do Trani. Poté se opět plavil přes Bari do Brindisi a Lecce a svou výpravu po Itálii zakončil v Tarentu. Proč volil tuto neobvyklou trasu, není známo.¹⁰⁴ Z bývalé významné řecké osady zamířil po moři

¹⁰³ J. KUNSKÝ, *Čeští cestovatelé I*, s. 102.

¹⁰⁴ Ve 12. a 13. století byla některými poutníky upřednostňována plavba z italských přístavů Bari, Barletta nebo Brindisi, jelikož byla levnější než z Benátek nebo z Janova – viz M.-L. FAVREAU-LILIE, *The German Empire*, s. 326. Je možné, že i Martina Křivoústého vedla k cestě na jih Apeninského poloostrova snaha ušetřit.

přes Rhodos a Kypr do syrského Tripolisu, odtud v sedle mezka do Damašku a přes město Ramu k Jeruzalému. Zpáteční cesta vedla z Jaffy do Dalmácie.¹⁰⁵

Ještě neobvyklejší trasy zvolili Martin Kabátník a Arnold von Harff. Kabátník postupoval přes Balkán do Cařihradu, kde si najal za průvodce ruský mluvícího Žida a připojil se k jedné karavaně čítající asi 150 kupců, která směřovala přes Malou Asii a Sýrii do Svaté země. Z Jeruzaléma, kde pobyl tři týdny, pokračoval bez svého průvodce až do Egypta. Stejnou cestou se potom vrátil domů.¹⁰⁶ Harff zamířil jako většina jeruzalémských poutníků do Benátek. Tam nastoupil na kupeckou loď, která jej dopravila přes Krétu a Rhodos do Alexandrie. Po několikaměsíčním pobytu v Káhiře pokračoval přes klášter svaté Kateřiny na Sinajském poloostrově do Jeruzaléma. Odtud putoval – podobně jako Kabátník – po souši přes Malou Asii do Cařihradu. Nakonec se vrátil přes Balkán do Benátek.¹⁰⁷

Obvyklý průběh křesťanských poutí do Svaté země se neshodoval s podobou poutí židovských. Rabi Mešulam z Volterry se plavil se svým služebníkem přes Středozemní moře na janovské lodi, která zamířila přes Rhodos do Alexandrie. Odtud se na pronajaté lodi přesunul do Káhiry, kde se zdržel necelý měsíc. Z Egypta postupoval společně a s karavanou čítající kolem 120 muslimů do Hebronu a v malé skupině dále do Jeruzaléma, kde pobyl opět necelý měsíc. Při zpáteční cestě navštívil rabi Mešulam Damašek a Bejrút, odkud se vrátil po obvyklé trase lodí do Benátek. Rabi Ovadja z Bertinory putoval přes Neapol do Palerma, kde nastoupil na francouzskou loď směřující do Alexandrie.¹⁰⁸ Podobně jako rabi Mešulam se dostal přes Káhiru a Hebron do Jeruzaléma. Jeho žák neznámého jména vyplul z Benátek ve společnosti 150 dalších židů. Podobně jako galéry křesťanských poutníků stavěla tato židovská skupina na ostrovech Korfu, Rhodos a Kypr, ale nepřistála u břehů Jaffy, nýbrž v Bejrútu. Od pobřeží pokračovala do Damašku a teprve poté do Jeruzaléma. Lodí z Benátek cestoval též rabi Moše Basola, po měsíci plavby však vystoupil – podobně jako Martin Křivoústý – v syrském Tripolisu.

¹⁰⁵ J. KOLÁR, *České znění Cesty*, s. 70.

¹⁰⁶ J. KUNSKÝ, *Čeští cestovatelé I*, s. 77-78.

¹⁰⁷ H. BRALL-TUCHEL – F. REICHERT, *Rom – Jerusalem – Santiago*, s. 8.

¹⁰⁸ Na palubě této lodi se rabi Ovadja setkal s rabi Mešulamem, jenž opět cestoval do Egypta.

Život na dalekých cestách

Stravování

Naši exkurzi do dějin každodennosti pozdně středověkých a raně novověkých cestovatelů na Blízký východ zahájíme kapitolou o stravování. Než se ale vypravíme do Orientu, zmapujeme si nejprve stravovací možnosti šlechticů a měšťanů ve střední Evropě. Následně budeme postupovat s hlavním proudem křesťanských poutníků přes Benátky a Středozemní moře. Poté budeme putovat po souši z Cařihradu přes Malou Asii a Sýrii do Jeruzaléma a dále do Egypta. Zpočátku bude naším hlavním průvodcem Hans Hundt, správce účtů Fridricha Moudrého, v Benátkách se ujmou slova zejména Jan Hasištejnský z Lobkovic a Oldřich Prefát z Vlkanova. Z Cařihradu do Egypta nás pak povedou hlavně Martin Kabátník a Arnold von Harff. Ale nezůstaneme ochuzeni ani o zkušenosti poutníků židovského vyznání. Nakonec se zamyslíme nad tím, jak se při cestování na Blízký východ měnily stravovací zvyklosti středoevropských poutníků.

Běžnou potravou pro chudé i bohaté v českých zemích i v jiných částech Evropy byl po celý středověk chléb. Pekl se buď doma, nebo ve veřejných pekárnách.¹⁰⁹ Nejžádanější byl bílý chléb z pšeničné mouky, dělaly se však i chleby žitné a ječné.¹¹⁰ K základním pokrmům dále patřily nejrůznější druhy kaší: z masa, obilí, mléka, smetany, vajec, sušených ryb, máku i z nepřeberného množství ovoce švestkami, jablky a hruškami počínaje a fíky či mandlemi konče.¹¹¹ Peklo se také sladké pečivo, zejména mazance, ale i perník, koláče, vánočky či oplatky plněné zavařeninami.¹¹² Běžnou součástí staročeské výživy bylo rovněž mléko a z něj vyráběné sýry a tvarohy.¹¹³

¹⁰⁹ Magdalena BERANOVÁ, *Jídlo a pití v pravěku a středověku*, Praha 2005, s. 39-41.

¹¹⁰ J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 254.

¹¹¹ M. BERANOVÁ, *Jídlo*, s. 50-57; Helena ŠVARCOVÁ, *Nejstarší česká kuchařka*, in: *Dobrou chuť, velkoměsto*, Documenta Pragensia, Praha 2007, s. 102.

¹¹² M. BERANOVÁ, *Jídlo*, s. 58; J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 254-255.

¹¹³ M. BERANOVÁ, *Jídlo*, s. 103-111; J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury* I (2), s. 835-836.

Důležitou součástí staročeského jídelníčku byly rozličné masité pokrmy. Rozkvět řeznictví v prostředí českých měst pozdního středověku vypovídá o vysoké spotřebě masa.¹¹⁴ Hovězí, telecí, vepřové, skopové či jehněčí maso se zpravidla podávalo s různými omáčkami. Do nich se velmi často přidávaly kousky hrušek, jablek, švestek, višní a dalších druhů ovoce. Kromě kousků ovoce se do omáček přidávala také vejce, víno, pivo, med, cibule, česnek, zelí, chuť se vylepšovala kořením nebo bylinkami. Své místo ve staročeské kuchyni měla drůbež a pokrmy z ryb. Vařila se slepičí polévka, pekly se husy či kachny, staročeské kuchařky znali také holuby. Ve středověku se lovily divoké kachny, tetřevi, koroptve, křepelky, jeřábci a drobní ptáci. V době velkého zakládání rybníků v 15. a 16. století byl v některých oblastech Čech dostatek ryb. Upřednostňovaly se štiky, méně dobových receptů se zabíraly přípravou kapra. Ryby bylo možné jíst i během půstu. Mezi ryby byli jako vodní zvířata řazeni i bobři a raci. Právě vaření a oloupaní raci měli v české kuchyni velký význam až do počátku 19. století. Naopak konzumace hlemýžďů a žab nebyla v českém prostředí příliš obvyklá. Bohatší společenské vrstvy si mohly dopřát též zvěřinu: jeleny, zajíce, divoká prasata. Pochoutkou těch nejbohatších byly medvědí tlapy na medu a koření. Ke zvláštnostem středověké kuchyně patřili zubři, buvoli či veverky.¹¹⁵

Nejdůležitějším nápojem byla vždy voda. Voda z řek a potoků se přitom ve středověku těšila větší důvěře než voda ze studní. Studně totiž byly často znečištěny odpadky nebo mršinami. Za vlády Jagellonců byly v českých zemích budovány dle jihoněmeckého vzoru městské vodovody, které rozváděly

¹¹⁴ Řeznictví bylo nejpočetnějším řemeslem českých měst. V českých městech bylo v průměru nepoměrně více řezníků než ve francouzských. Nad velkou spotřebou masa v Praze se pozastavoval i světa znalý německý humanista Konrád Celtis. Více J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 255-256. Ostatně i v nejstarší české kuchařce, která pochází z 15. století a byla patrně určena pro kuchyň šlechtice nebo bohatého měšťana, je z celkového počtu 162 pokrmů jen 51 bezmasých. Oproti tomu v německých kuchařkách té doby jsou bezmasé pokrmy zastoupeny o něco více – viz H. ŠVARCOVÁ, *Nejstarší česká kuchařka*, s. 102 a 109-110. Příčinou většího zastoupení bezmasých pokrmů v německých kuchařkách však může být skutečnost, že tyto recepty pocházely z prostředí blízkého kláštera.

¹¹⁵ M. BERANOVÁ, *Jídlo*, s. 79-103; J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 263-264; TÝŽ, *Jagellonský věk* 2, s. 177-178; J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury* I (2), s. 836-837; H. ŠVARCOVÁ, *Nejstarší česká kuchařka*, s. 102-103.

vodu do ulic a na náměstí, kde vznikaly první kašny.¹¹⁶ Kromě vody a mléka bylo možné zahánět žízeň alkoholickými nápoji. Z chmelu a pšeničného sladu se vařilo pivo (zvané někdy *tekutý chléb*), jehož výroba je doložena již ve starověkém Egyptě. Za nápoj všedního dne se ve středověku považovalo víno. Právě pivo a víno byly podle Josefa Macka hlavními nápoji v českých městech, ačkoli víno nebylo cenově dostupné pro všechny. Destilací se z vína i z piva vyráběla kořalka (pálenka), která zpočátku našla uplatnění při léčbě nemocných. Později se z ní stal nápoj určený k běžné konzumaci. V Čechách se vinopalny rozšířily od druhé poloviny 15. století. Jistě nepřekvapí, že se díky tomu zvýšil počet opilců. S tímto problémem se však nepotýkalo jen České království, ale i ostatní evropské země.¹¹⁷

Co víme o konzumaci zeleniny a luštěnin? Neodmyslitelnou součástí jídelníčku byl nejen v pozdním středověku a raném novověku hrách a pokrmy z něj zhotovované.¹¹⁸ V Čechách se ve 14.-16. století jedlo hodně zelí.¹¹⁹ Třebaže podle některých dobových lékařů mělo zelí četné škodlivé účinky, konzumovali jej prostí lidé, měšťané i šlechtici.¹²⁰ Jedlo se nakládání, vařené, smažené, někdy se cukrovalo, mastilo a přidávala se smetana. Při přípravě tepelně zpracovaných pokrmů se nezřídka používala cibule, která se ve středověku často pojídala i syrová s chlebem. Také cibuli se přisuzovaly rozličné léčivé i škodlivé účinky. Obdobně popisovali lékaři a botanici dobré i špatné vlastnosti česneku. Ve 14. a 15. století bylo v Praze velmi rozšířeno pěstování

¹¹⁶ M. BERANOVÁ, *Jídlo*, s. 112; J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 134-136.

¹¹⁷ M. BERANOVÁ, *Jídlo*, s. 120-129; J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 258-263; TÝŽ, *Jagellonský věk* 2, s. 180-182; J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury* I (2), s. 839-840.

¹¹⁸ M. BERANOVÁ, *Jídlo*, s. 131.

¹¹⁹ Ve středověkých pramenech zelí často nelze odlišit od kapusty.

¹²⁰ Na negativní účinky zelí upozorňoval Jan Kopp z Raumentalu, lékař Ferdinanda I. Habsburského. Tvrdil, že zelí škodí zraku, zubům či děloze matky a že je těžké na zažívání. O pravém opaku byl přesvědčen jeho současník Jan Černý, který doporučoval zelí právě na zlepšení zraku i celkové fyzické kondice. Zejména ve šlechtickém prostředí bylo zelí ceněno jako prostředek ke zmírnění účinků opilosti. Raně novověké lékařské názory na zelí shrnuje Magdalena BERANOVÁ, *Zelí, cibule a česnek v kuchyni a v medicíně do konce 16. století*, in: Sborník západočeského muzea v Plzni. Historie XVI, 2002, s. 187-188.; TÁŽ, *Jídlo*, s. 148-153.

dýní a melounů. Zato pórek se v českém prostředí ve středověku příliš nepěstoval.¹²¹

Nemenší význam mělo ovoce. Doklady o sbírání malin, jahod, borůvek či ostružin máme ve střední Evropě už od mladší doby kamenné. Ve staročeské kuchyni se však využívalo hlavně domácí ovoce, například jablka, hrušky, jahody, višně nebo meruňky. K jídlu se přidávalo čerstvé, sušené nebo různě upravované, dělaly se z něj kaše, zavařeniny, marmelády i polévky a rosoly. Ovocné šťávy sloužily k barvení pokrmů.¹²² Četné druhy ovoce se ve středověku do českých zemí dovážely. Karlštejnské účty z první poloviny 15. století dokládají dovoz fíků, rozinek a mandlí.¹²³ Archeologické výzkumy nasvědčují tomu, že se fíky těšily ve vrcholně středověkých českých městech značné oblibě. Ve staročeských receptech se často objevují i mandle a rozinky. V 16. století se rovněž dovážely citrony a pomeranče, na trzích bylo možné sehnat i broskve či melouny. Zato o dovozu datlí zpravení nejsme.¹²⁴

Od 15. století se do střední Evropy dovážel cukr, který záhy pronikl do šlechtického jídelníčku. První výrobci cukrovinek se objevili i ve městech, jejich produkty však byly považovány spíše za léčiva a byly poměrně vzácné. K rozvoji cukrářství v českých zemích došlo až ve druhé polovině 16. století.¹²⁵ Na rozhraní středověku a novověku zůstával nejrozšířenějším sladidlem med, který byl ve staročeské kuchyni velmi oblíben. Sladilo se též povidly a sušeným ovocem.¹²⁶ Při přípravě pokrmů se rovněž používal olej (zejména olivový) a ocet. Česká středověká kuchyně se vyznačovala hojným používáním dováženého koření, jako je zázvor, pepř, šafrán, skořice, muškátový květ a hřebíček. Bylinami – především šalvějí, mátou a petrželí – se častěji ochu-

¹²¹ M. BERANOVÁ, *Jídlo*, s. 148-160; TÁŽ, *Zelí*, s. 187-192; J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury I (2)*, s. 837-838.

¹²² M. BERANOVÁ, *Jídlo*, s. 178-179; J. MACEK, *Jagellonský věk 3*, s. 257.

¹²³ Dovoz těchto potravin se nezastavil ani v období husitských válek. Vůči Čechám byla vyhlášena blokáda, která se však zjevně nedodržovala. Situaci popisuje Jaroslav ČECHURA, *Fíky, mandle a rozinky na Karlštejně za husitské revoluce*, in: *Historický obzor* 4, 4/1999, s. 82-84.

¹²⁴ M. BERANOVÁ, *Jídlo*, s. 176-179; J. MACEK, *Jagellonský věk 3*, s. 257.

¹²⁵ M. BERANOVÁ, *Jídlo*, s. 196-199; J. MACEK, *Jagellonský věk 3*, s. 258; TÝŽ, *Jagellonský věk 2*, s. 178-179.

¹²⁶ M. BERANOVÁ, *Jídlo*, s. 199-202.

covaly pokrmy podle nejstarších německých kuchařek. Přitom platilo, že čím byl člověk výše společensky postavený, tím bohatší výběr koření měl k dispozici jeho kuchař.¹²⁷

Měšťané jedli obyčejně třikrát denně. Ke snídani se nejčastěji podávala polévka s chlebem (v létě chléb se sýrem a cibulí nebo syrovátka s chlebem). Oběd i večeře se skládaly z několika chodů, mimo jiné z masitých pokrmů se sladkou omáčkou a s knedlíky, žemlemi nebo topinkami, nechybělo ovoce a zelenina. Je pravděpodobné, že čeští měšťané (včetně řemeslníků a jejich tovaryšů) konzumovali uspokojivé množství kvalitní i kaloricky hodnotné stravy. Bohatí šlechtici si samozřejmě mohli obstarat ještě větší množství kvalitního jídla – zejména zvěřiny, koření a cukrovinek. V okolních středoevropských zemích byla situace jistě obdobná.¹²⁸

Jednotlivé společenské vrstvy se neodlišovaly jen množstvím a kvalitou spotřebovaného jídla a pití, nýbrž i způsobem stolování. V domácnostech šlechticů a zámožných měšťanů byl stůl přikryt ubrusem, pokrmy se podávaly v cínovém nádobí místo dřevěného¹²⁹, jedlo se zlatými či stříbrnými lžicemi¹³⁰ a pilo se ze skleněných číší. Ve vyšší společnosti se hledělo na dodržování různých pravidel společenské etikety, z nichž se některá udržela až do dnešních dnů (nemluvit s plnými ústy, nehltat apod.), jiná naopak postupně vymizela (mytí rukou přímo u stolu).¹³¹

Výraznými specifiky se vyznačovalo a dodnes vyznačuje stravování příslušníků židovské víry. Jejich jídelní předpisy neboli *kašrut* jsou do značné míry biblického původu. Za rituálně čistý je považován například hovězí dobytek, ovce, kozy, drůbež, kachny, husy, křepelky, holubi, koroptve, bažanti nebo ryby s ploutvemi a šupinami. Požití masa však musí předcházet přede-

¹²⁷ M. BERANOVÁ, *Jídlo*, s. 204-226; H. ŠVARCOVÁ, *Nejstarší česká kuchařka*, s. 106-107 a 112-113; J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury I (2)*, s. 838.

¹²⁸ J. MACEK, *Jagellonský věk 3*, s. 263-266; TÝŽ, *Jagellonský věk 2*, s. 171-172 a 177.

¹²⁹ Cínové nádobí bylo drahé, poněvadž se v této době ještě převážně dováželo ze zahraničí, zejména z Norimberku - J. MACEK, *Jagellonský věk 2*, s. 174-175.

¹³⁰ Jídlo se však stále vkládalo do úst hlavně rukama. Vidličky se jako jídelní příbor ještě nepoužívaly a nože sloužily spíše k porcování - J. MACEK, *Jagellonský věk 2*, s. 174; J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury I (2)*, s. 847 a 852.

¹³¹ J. MACEK, *Jagellonský věk 3*, s. 251-253; J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury I (2)*, s. 845-846.

psaný způsob usmrcení zvířete (rychlý a bezbolestný) a jeho zvláštní úprava, při níž jsou z masa odstraněny krev a tuk. Není přípustné jíst mršiny těchto „čistých“ (*košer*) zvířat. Dále není povolena současná konzumace masa a mléka, oba druhy potravin musí být navíc zpracovávány ve zvláštních nádobách. Naopak mezi zakázané druhy živočichů patří vepři, velbloudi, koně, osli, masožravci, vodní savci, draví ptáci, mrchožrouti, plazi, obojživelníci, měkkýši, korýši, dravé ryby či netopýři. Při přípravě chleba není vhodné používat zvířecí olej, máslo nebo mléko. Za zmínku ještě stojí omezení týkající se vína; hrozny se smí sklízet až ve čtvrtém roce od vysázení vinice a každý sedmý rok se nesklízejí.¹³²

Již víme, že Benátky byly významnou mezistanicí většiny křesťanských poutníků cestujících na Blízký východ. Zatím jsme však ponechali stranou otázku, co tito lidé jedli, než se dostali na dohled k chrámu svatého Marka. Odpověď můžeme hledat v účetní knize Hanse Hundta, který pečlivě zaznamenal, jaké potraviny nakupovali pověřeni služebníci z doprovodu saského kurfiřta Fridricha Moudrého při zpáteční cestě z Benátek.¹³³ Na seznamu jsou bohatě zastoupeny masité pokrmy. Z drůbeže jsou zmíněni kapouni, slepice, kuřata a husy; opeřenci jsou dále zastoupeni holuby, jeřábky a dalšími ptáky. Na stolech kurfiřtova doprovodu se dále objevovalo skopové, hovězí, telecí a vepřové maso, zajíci, veverky, dršťky, oslí jazyky či prasečí paznehty. Z vodních živočichů se servírovali pstruzi, tresky, kapři, raci a štiky, které ale byly patrně určeny pouze pro kurfiřta. Kromě masa poutníci jedli světlý a tmavý chléb, vejce, sýr a pokrmy z mléka. Z jídel rostlinného původu měli k dispozici rýži, zelí, salát, cibuli, hrách, řepu a jedlé kaštiny. Pokrmy byly dochucovány medem, tukem, octem, šafránem, zázvorem, cukrem a solí. K pití se kupovalo hlavně víno, ale také mošt.¹³⁴

¹³² Podrobnější rozvedení a zdůvodnění židovských jídelních předpisů: Bedřich NOSEK – Pavla DAMOHORSKÁ, *Židovské tradice a zvyky*, Praha 2010, s. 171-179; Simon Philip de VRIES, *Židovské obřady a symboly*, Praha 2009, 143-164; Ja'akov NEWMAN – Gavri'el SIVAN, *Judaismus od A do Z*, Praha 1992, s. 82-85.

¹³³ Hundtovy záznamy o potravinách kupovaných cestou z Benátek do Jeruzaléma a zpět jsou naopak velmi kusé, protože se o zásobování dle dohody staral majitel pronajaté lodi.

¹³⁴ Hans Hundt, s. 50, 52, 63-70, 79-80.

Před vyplutím z Benátek poutníci uzavírali písemnou smlouvu se svým patronem. V ní bylo zakotveno i to, že mají na lodi každý den dostávat k snídani bílý chléb s malvazem, k obědu a k večeři „*maso pečené i vařené, nové a ne smrduté, a to dostatek*.“¹³⁵ Při zastávkách v přístavech i během pobytu ve Svaté zemi si poutníci zpravidla opatrovali stravu ze svých prostředků.

K snídani servíroval patron na lodi bílý „*chléb dvakrát pečený, který trvá dlouhý čas a nekaží se ani brzo zplesniví, ale jest tvrdý*“¹³⁶ a k tomu sladké bílé víno. Měkký chléb se podával jen krátce poté, co jej patron koupil v nějakém z přístavů, jelikož nebyl tak trvanlivý. Obědy i večeře sestávaly zpravidla ze tří chodů. První tvořilo hovězí, skopové nebo vepřové maso, občas i slepice, přičemž zvířata byla zabíjena přímo na lodi. I druhá krmě byla masitá, maso si každý mohl podle potřeby přisolit a přikusovat k němu chléb. Teprve poté přišla na řadu zelenina: „*vařený hrách bobový neb zelí v hlávkách vařené neb mrkev, ..., aneb cibuli hrubou upekouc, ..., aneb rejžovou kaši vařenou s mandlovým mlíkem*.“¹³⁷ Jako zákusek poutníci dostávali sýr parmazán, různé druhy ovoce (hrušky, jablka, hroznové víno či dýně), vejce nebo ředkve. V pátek, který byl postním dnem, se na stolech objevovaly rozličné plody moře (kaviár, sardele a další druhy ryb). Jednotlivé chody bylo možno zapíjet červeným vínem namíchaným s vodou.

Někteří náročnější poutníci se nehodlali smířit se stravou, kterou jim chystala patronova čeládka. Již jsme zmínili, že Jan z Lobkovic si s sebou vzal svého vlastního kuchaře Blažka. Díky Hansi Hundtovi víme, že v doprovodu Fridricha Moudrého bylo kuchařů přítomno vícero. Zdá se, že podobné chování bylo příznačné zvláště pro poutníky z evropského vnitrozemí. Ital Pietro Casola byl v roce 1494 poněkud zaskočen stravovacími zvyklostmi svých německých spolucestujících. Měl pocit, že jedli a pili nepřetržitě od rána až do večera. Zároveň se v cestopisech některých Němců objevují stížnosti na nízké příděly jídla, podávané navíc v nezvyklou denní dobu.¹³⁸ Tím by se dala

¹³⁵ Oldřich Prefát, s. 24.

¹³⁶ Tamtéž, s. 58.

¹³⁷ Tamtéž, s. 60.

¹³⁸ Postřehy Casoly a německých poutníků zaznamenala M.-L. FAVREAU-LILIE, *The German Empire*, s. 338.

vysvětlit přítomnost soukromých kuchařů, kteří svým pánům vyvábili nadstandardní menu.

Arnold von Harff, který cestoval na vlastní pěst, v Benátkách pověřil nákupem potřebného proviantu svého tlumočníka Meistera Vincenta. Vincent sehnal dva soudky italského vína, dva prázdné soudky na čerstvou vodu, slanou šunku, salám a jazyky, světlé suchary a koš na drůbež, aby si ji mohli kupovat i při zastaveních v přístavních městech. Na Harffově lodi bylo přítomno osm trubačů, kteří troubením ohlašovali začátek a konec každého dne a čas vyhrazený konzumaci jídla.¹³⁹

Zastávky v přístavech poutníci jistě uvítali, protože si v nich mohli nakoupit čerstvé potraviny. Někdy je pozvali na hostinu místní lidé. Například Hasištejnského a jeho tovaryše v Dubrovniku pohostil pán tohoto města. Z výpovědi hosta však lze usuzovat, že se zřejmě těšil na vybranější pokrmy než na sladké pečivo (konfekty), nekynuté koláče (pegáčky) a sladké víno zlaté barvy (malvaz). Další *konfekty* a několik lahví s *malvazí* jim pán Dubrovniku věnoval na cestu.¹⁴⁰

Ani s kvalitou vína nebyl Jan z Lobkovic vždy zcela spokojen. Například modonské víno „*jest náramně silné, jakoby je ochmelil, a protivné pití, kdož mu nepřivýkl, že jsme musili k němu polovici vody přilévati.*“¹⁴¹ Obdobné výtky měl i na Kypru: „*víno v hroznech jest velmi sladké, ale domácí jest velmi silné a protivné pití, kdož mu nepřivýkne, neb na smole je kladou, že náramně smrdí.*“¹⁴² Naopak Martin Křivoústý pil v Modonu výborné víno, těžko říci, zda by stejné chutnalo i Lobkovicovi. Krétské víno hodnotil Arnold von Harff jako silné a chutné.

O rozmanité fauně na ostrově Kréta Jan Hasištejnský prohlásil, že tam „*dosti všelikého ptactva, a koroptví zdejší ... viděl i jedl, jsou větší málo než naše, ale nezdály se býti tak chutné.*“¹⁴³ A díky hojnosti dobytka tam „*mnoho sýra a másla dělají a to lacino jest.*“¹⁴⁴ V Modonu jim pro změnu Turci pro-

¹³⁹ Arnold von Harff, s. 87 a 90.

¹⁴⁰ Jan Hasištejnský, s. 51.

¹⁴¹ Tamtéž, s. 60.

¹⁴² Tamtéž, s. 89.

¹⁴³ Jan Hasištejnský, s. 63.

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 64.

dávali křepelky. Maso na Kypru podle Jana Hasištejnského „*velmi jest nezdravé, že hned z požívání jeho ráda zimnice se strhne*“.¹⁴⁵ Spílá místnímu horkému podnebí a nedobrym vodám. Pochvaluje si naopak pěkně vykrmené slepice a čistě bílou sůl. Při zpáteční cestě na Kypru nakoupil chléb, vejce a slepice, na Rhodu povečeřel bílý chléb a víno. Služebníci Fridricha Moudrého na Rhodu sehnali zajíce, koroptve a kuřata.

Jan z Lobkovic si pečlivě zapisoval, kde rostly jaké druhy ovoce. V Dubrovniku viděl zahrady s pomeranči, na ostrově Korfu fíky a mandle, v přístavu Modon navíc i citrony, na ostrově Rhodos mj. granátová jablka. Pomeranče byly k mání též na Korfu, kde si jich všiml Heinrich von Zedlitz, ale i na Rhodu a ve Svaté zemi, kde je zaznamenal Hans Hundt, jehož kniha obsahuje i zmínku o broskvích koupených v Dubrovniku. Téměř všude rostlo výtečné hroznové víno.

Oldřich Prefát si na ostrově Korfu obstaral „*hojně dobrého vína a laciného a díní neb melounů dosti, chleba i všech jiných potřeb*“.¹⁴⁶ Na Krétě ochutnal silné víno, pojedl chléb, jablka, hrušky, dýně, melouny, hroznové víno, slepice i vejce. Na Kypru sehnal jen chléb, víno, vejce a hroznové víno, protože všechno ostatní vykoupily posádky lodí, které tu kotvily před nimi. Viděl tam rovněž fíky, které ale tehdy ještě nebyly zralé. Při jedné zastávce jeho patron přivezl na loď dvě malé srnky, z nichž jedna hned v noci zemřela a druhá k tomu neměla daleko, tudíž ji ráno vysadili na břehu. „*Tu umrlou srnku jsme pak v neděli snědli, a tak i čerstvou zvěřinu na navi měli*“.¹⁴⁷

Martin Kabátník se velmi často zmiňuje o tom, jaké jídlo si mohl obstarat v krajích, jimiž právě procházel – od Anatólie až po Egypt. Díky tomu si můžeme udělat poměrně přesnou představu o složení jeho jídelníčku. Jeho výpověď můžeme doplnit zápisky jeho současníků, Arnolda von Harffa a italských Židů, i o století mladšího Kryštofa Haranta.

Hlavní druhy potravin, které poutníci cestou nakupovali, můžeme vyčíst z cizojazyčných slovníčků, jež si sestavoval Arnold von Harff v krajinách,

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 90.

¹⁴⁶ Oldřich Prefát, s. 68.

¹⁴⁷ Tamtéž, s. 368. Takové zpestření jídelníčku by bylo pro židy naprosto nemyslitelné.

kterými projížděl.¹⁴⁸ Objevuje se tam chléb, voda, víno, maso, sýr, husa, ryba, slepice, sůl a vejce.¹⁴⁹

Základní potravinou byl pochopitelně chléb, jehož množství a kvalita značně kolísaly. Oblast mezi Ankarou a Kaisarií v dnešním Turecku Kabátník popisuje jako velmi nuznou, kde se peče pouze ječný chleba, který je doslova *černý jako uhel*. „*Chléb ten, za to mám, že jest jim dobrý podle zvyku jejich, než nám jest byl velmi trpký jísti,*“ poznamenává Kabátník k jeho chuti s postesknutím, že se s ním musel spokojit, když nic jiného nebylo.¹⁵⁰ O kus dále, v hornaté turkmanské zemi, na poutníka sice čeká příjemná změna v podobě čistě bílého chleba, ale místní lidé ho měli málo, protože nedisponovali dostatkem úrodných polí, kde by se dařilo obilí. Oproti tomu v Aintabu mívají karavany příležitost nakoupit tolik chlebů, co hrdlo ráčí. Se střídavými úspěchy si litomyšlský měšťan opatroval chléb i cestou z Jeruzaléma do Egypta. Zatímco v Gáze jej byl dostatek, byť drahý, v dalších městečkách již nebyla situace tak příznivá. To se zlepšilo až v blízkosti Káhiry, kde „*sme se chleba najedli všichni, což nás bylo, a vody dobré napili jsme se z Nýlusa, řeky veliké...*“¹⁵¹ Káhirský bochník chleba byl menší než pražský a cenově přijatelný.

Vodu z Nilu chválil Kabátník, ale také Harff a rabi Mešulam jako chutnou a sladkou, čímž se dostáváme k nápojům. „*Lidé tam také pijí i vodu z Nilu, která je nejlahodnější na světě. Napije-li se jí člověk vrchovatě a naplní-li si jí břicho, vůbec mu neuškodí, protože je sladká jako med a vyvěrá ze zahrady edenské,*“ nemohl si ji vynachválit židovský cestovatel.¹⁵² Naopak podle zvěda na pouti Guilleberta de Lannoy byla voda v Nilu „*natolik nezdravá, že se*

¹⁴⁸ V Arnoldově spise nalezneme překlady základních slovanských (patrně chorvatských), albánských, řeckých, arabských, židovských, tureckých či maďarských výrazů.

¹⁴⁹ V cestopise je nejprve uvedena slovanská slovní zásoba, v ostatních řečech jsou pak uváděny obdobné pokrmy. Rozdíly jsou minimální, například v albánštině je navíc připsán ocet. Viz Arnold von Harff, s. 93-94.

¹⁵⁰ Martin Kabátník, ed. J. Dostál, s. 11.

¹⁵¹ Martin Kabátník, ed. L. Storchová, s. 4.

¹⁵² Mešulam z Volterry, s. 40.

*nedá moc pít.*¹⁵³ Dorazila-li karavana k řece, mohli se všichni včetně zvířat osvěžit zadarmo, někdy si však museli vodu kupovat za peníze. Harff si všiml tisíců káhirských mužů, kteří s pomocí velbloudů rozváželi po městě vodu z Nilu a nabízeli ji za drobný peníz kolemjdoucím. Podle Mešulama ji někdy ochucovali kořením. Žák rabi Ovadji v Jeruzalémě nenašel žádné studny s pramenitou vodou, v každém dvoře proto musela stát cisterna na zachytávání vody dešťové.¹⁵⁴ Od Martina Křivoústého se dozvídáme, že v Damašku byl vody dostatek, „*nebo téměř každý muž vésti vodu do svého domu, protože sou tu potokové mnozí.*“¹⁵⁵ Jeho jmenovec Kabátník se pochvalně vyjádřil i o Jákobově studnici v Hebronu. Oproti tomu v oblasti mezi Hebronem a Nilem bylo nutno vzít za vděk vodou slanější a zteplalou. Harff si stěžoval na nepříjemně zapáchající měchy z kozí kůže, v nichž převážel vodu při pohybu v poušti. Mešulam připojuje poznatek, že poletující pouštní prach, který se dostal člověku do úst, vyvolával silný pocit žízně. Akutním nedostatkem čerstvé vody trpěl Kryštof Harant při plavbě z Gazy do Damietty a při putování na horu Sinaj. Jen s největším sebezapřením pil páchnoucí vodu z Mojžíšových studnic, v nichž se předtím navíc vykoupal jeho upocený arabský průvodce.

Poutník směřující na Blízký východ ovšem nezaháněl žízeň jen vodou. Lecd kdy si mohl dopřát i nějaký ten pohárek vína nebo doušek pálenky. S konzumací alkoholických nápojů to ale v muslimském světě nebylo radno přehánět, neboť muslimům bylo jejich pití zapovězeno, a proto se dívali skrz prsty i na cizince, kteří to činili. Ale o ambivalentním vztahu části muslimů k alkoholu si více povíme až v kapitole o domorodém obyvatelstvu. Jeruzalémské víno cizinci ze střední Evropy (Kabátníkovi) chutnalo a ve srovnání s ostatními druhy potravin mu připadalo i laciné. Kolem palestinského hlav-

¹⁵³ J. SVÁTEK a kol. (eds.), *Guillebert de Lannoy*, s. 206. Lannoy sice cestoval již v první polovině 15. století, což nám ale nikterak neobjasňuje jeho odlišný názor. Je však možné, že kvalita nilské vody kolísala například v závislosti na četnosti srážek.

¹⁵⁴ Žák rabi Ovadji, s. 141. Nádrže na zadržování vody v Jeruzalémě zaregistroval taktéž Guillebert de Lannoy. Vyzvědač ve službách burgundského vévody zároveň poukazoval na nedostatek vody mezi Jaffou a Ramou i v bezprostředním okolí Jeruzaléma – J. SVÁTEK a kol. (eds.), *Guillebert de Lannoy*, s. 210-211.

¹⁵⁵ Martin Křivoústý, s. 78.

ního města se nacházelo množství vinic. Zralé plody vykupovali židé a křesťané, kteří z nich lisovali víno. Zbytek muslimové sušili na rozinky, které Janu z Lobkovic připadaly lepší než ty, které se z Turecka přes Benátky dovážely do českých zemí.¹⁵⁶ Oproti tomu káhirské víno „*jest pití velmi zlé, ježto jest hořké, a proto i drahé jest, neb i takového málo jest.*“¹⁵⁷

Kromě chleba byla ve výživě poutníků zastoupena i masitá strava, což dokládá i několik konkrétních zmínek. Kabátník si v Káhiře jednou koupil pečeného berana, o němž znechuceně pravil: „*Tak jest byl nechutný, že sem ho jísti nemohl.*“¹⁵⁸ Prodávaly se tam i smažené ryby a další pokrmy. V Aintabu utrpěl velbloud, který nesl Kabátníkovy věci, takové zranění, že nebyl schopen pokračovat v cestě. Proto mu lidé z karavany podřízli hrdlo, rozsekali jej na kusy a získané maso snědli. V jiném městě si koupili mořské ptáky. „*A ty ptáky pekli sobě neslané a jedli sme je bez chleba, mněť sú byli velmi nechutní, ačť jsou je velmi chválili,*“ vzpomínal s odstupem času Kabátník.¹⁵⁹ Lobkovicovi a Prefátovi při zastávkách v Jaffě a Ramě domorodci přinášeli vařené či pečené slepice i kuřata, husy, kozy, ovce i berany. Lobkovic tvrdil, že někteří tam „*také velbloudy tepou a jedí.*“¹⁶⁰ Kryštof Harant a Heřman Černín, poutníci závěru 16. století, uspořádali před svým odchodem z Jeruzaléma na počest svého pasování na rytíře Božího hrobu velkolepou hostinu. Stoly se při ní prohýbaly pod tíhou pečených kuřat, slepic a koroptví.

Důležitou součástí stravy poutníků tvořilo ovoce, v některých oblastech Blízkého východu hojně pěstované. „*V Damašku tak jest ovoce mnoho, že to mohu praviti v pravdě, že jak jsem živ, v jednom městě neviděl jsem ho více, jako v Damašku na trhu prodávajíc, a to ovoce rozličného,*“ líčí horlivě Kabátník.¹⁶¹ Ovoce z Damašku se prý vyváželo až do Egypta. Rozmanité druhy ovoce se prodávaly i v Jeruzalémě. Avšak kupující musel být připraven v tomto staroslavném městě sáhnout poněkud hlouběji do svého měšce než

¹⁵⁶ Podle Martina Křivoústého muslimové sušili rozinky v tak velkém množství, že nebylo nikterak jednoduché v Jeruzalémě sehnat vyliisované víno – Martin Křivoústý, s. 85.

¹⁵⁷ Martin Kabátník, ed. L. Storchová, s. 13.

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 15.

¹⁵⁹ Tamtéž, s. 4.

¹⁶⁰ Jan Hasištejnský, s. 127.

¹⁶¹ Martin Kabátník, ed. J. Dostál, s. 14-15.

kdekoli jinde. Co si představit pod širokým označením ovoce? V pasáži o pobytu v Egyptě Kabátník zmiňuje datle a pomeranče. Zatímco vyčkávala výprava Jana z Lobkovic v Jaffě na povolení k cestě do Jeruzaléma, nabízeli a prodávali jim místní muslimové k jídlu hrušky, výborné dýně, hroznové víno či granátová jablka. Tradičně znamenité *víno v hroznech* si Jan kupoval i v Ramě a Jeruzalémě. V zápiscích Oldřicha z Vlkanova o pobytu v Palestině figurují ještě navíc fíky, *angury* (tj. vodní melouny nebo citrule), citróny a pochutnal si i na broskvích. Arnold von Harff si mohl v Alexandrii koupit pomeranče, datle, citróny, fíky, banány a další druhy cizokrajného ovoce. Nesetkal se tam naopak s žádnými jablky, švestkami nebo třešněmi.

Nejednou se poutníci museli uskomnit. Harff poukazuje na to, že v Egyptě se nepoužívá máslo, jelikož by se na slunci rozteklo. Při přechodu pouště byl dolnorýnský rytíř odkázán na světlé suchary, bílý krétský sýr a placky upečené z mouky v horkém písku a popelu ze spáleného velbloudího trusu. V klášteře svaté Kateřiny byl k dispozici jen chléb dovážený na velbloudech z Káhiry, rýže, hrách a sladké ovoce. Dobré jídlo a víno, které Harff poté dostával v sionském klášteře, si ve srovnání se skromnou stravou, s níž se musel spokojit v poušti, nesmírně pochvaloval.¹⁶² Oproti tomu Mešulam z Volterry, jenž v Jeruzalémě onemocněl, nemohl místní pokrmy „*ani vidět, poněvadž i zdravému člověku se zdají neobvyklé a podivné, natož pak někomu nemocnému.*“¹⁶³ O Mešulama a jeho stejně nemocného služebníka se postarala jedna židovská rodina, která jim vařila dietní jídla.

Kryštofa Haranta očividně zklamalo skromné pohoštění, které mu přichystali mniši na hoře Sinaj. Po chlebu odpudivého vzhledu i chuti před něj postavili syrové boby rozmočené ve vodě, kterými se běžně krmili velbloudi. Nevábně působily i ryby z Rudého moře, sýr chutnal skoro jako mýdlo. Chuť si Harant spravil teprve datlovou pálenkou ředěnou chutnou a čistou vodou. Poté, co byl při zpáteční cestě do Káhiry okraden o většinu potravin, vložil v nouzi do úst i polosyrové koláčky, které ze zbytku mouky uplácal a hlínou dochutil jeho arabský průvodce.

¹⁶² Arnold von Harff, s. 111, 139, 142, 144 a 185-186.

¹⁶³ Mešulam z Volterry, s. 60-61.

Výčet potravin, které poutníci na Blízkém východě konzumovali, byl ještě různorodější, než bylo doposud předestřeno. „*K jídlu nemohli jsme co sobě jiného koupiti než kyselé zelí a cibuli mladou,*“ vrací se Kabátník k návštěvě města Kaisarie.¹⁶⁴ V městečku dva dny cesty od Gázy vzdáleného „*našli najvíc sajra, mléka a tvarohův.*“¹⁶⁵ V egyptských kuchyních se kromě skopového masa a smažených ryb vařily rýžové polévky nebo kaše, hrách a blíže nespecifikované kořeněné pokrmy. Oběd Jana Hasištejnského jednou v Jeruzalémě tvořila „*polévka z oukropku [tj. česneková – pozn. V.H.] s olejem, chléb a víno v hroznech.*“¹⁶⁶ Když skupina poutníků Oldřicha Prefáta zůstávala přes noc v chrámu Božího hrobu, dali jim tam mniši vejce vařená natvrdo, malý pecen chleba a víno.

Židovští poutníci nemohli pozřít některé druhy potravin uváděné křesťany (například velbloudí maso). Nezávadné jídlo si kupovali od místních židů, kteří v Káhiře, Safedu a jistě i v dalších městech provozovali obchody s bohatou nabídkou pokrmů. Někdy za ně tyto nákupy obstarávali jejich hostitelé. Mešulam z Volterry si poznamenal, že v Jeruzalémě se vyráběly čtyři druhy medu – z hroznů, z rohovníku, datlový a včelí.¹⁶⁷ Rabi Ovadja jedl v Káhiře nejen ryby, sýry a zeleninu, ale pochutnal si také na ovčím ocasu. V Alexandrii popíjel na židovské hostině neředěné víno, k němuž přikusoval různé sladkosti, fíky, mandle či semínka koriandru.¹⁶⁸

Porovnejme nyní obvyklý domácí jídelníček šlechtice či zamožného měšťana pozdního středověku a raného novověku se stravou poutníka stejného sociálního postavení, který ve stejné době cestoval do Orientu. V úvodu jsme nastínili, že k základní výživě bohatších vrstev středoevropské společnosti patřil chléb, kaše, masité pokrmy, zelenina a ovoce (včetně subtropického), ale běžné bylo i dovážené koření a další pochutiny. Nejdůležitějším nápojem byla voda, kterou lidé pili buď přímo z řek a potoků, z městských kašen nebo

¹⁶⁴ Martin Kabátník, ed. J. Dostál, s. 11.

¹⁶⁵ Martin Kabátník, ed. L. Storchová, s. 4.

¹⁶⁶ Jan Hasištejnský, s. 122.

¹⁶⁷ Mešulam z Volterry, s. 60.

¹⁶⁸ Rabi Ovadja, s. 93-94 a 99-100.

z vyhloubených studní. Kromě vody se hojně popíjelo pivo a víno, koncem středověku narůstal i počet konzumentů tvrdého alkoholu.

Také na cestách do východního Středomoří zůstával jednou z hlavních potravin chléb. Mohl být upečený z trochu odlišných surovin a mít jiný tvar, než na jaký byli poutníci zvyklí ze svých zeměpisných šířek. Někdy mohlo být chleba málo a mohl být nevalné kvality. Na zámořských lodích se podával tvrdý chléb, kterému dnes říkáme suchary, protože ten obyčejný by během dlouhé plavby zplesnivěl. Na některých místech, hlavně v poušti, si poutníci sami pekli jednoduché chlebové placky.

Drtivá většina poutníků se rozhodně nepostila. Někteří – týkalo se to hlavně vysoce urozených Němců a Čechů – si dokonce brali s sebou vlastního kuchaře, který jim po celou dobu vařil jejich oblíbené speciality. V Orientu mohl Středoevropan navíc obohatit svůj jídelníček o ne zcela tradiční masité pokrmy, jako byly mořské ryby nebo velbloudi. V některých fázích cesty však měli poutníci masa přece jen méně, než na kolik byli zvyklí z domova.

Značný rozdíl je patrný ve skladbě konzumovaného ovoce. Cizokrajné plody jako pomeranče, broskve nebo fíky sice byly snadno dostupné i ve střední Evropě, ale určitě ne tak čerstvé a v takovém množství jako ve středomořské oblasti. Mnozí poutníci si oblíbili například lahodné hroznové víno. Naopak s některými u nás běžnými druhy ovoce, jako jsou jablka, švestky nebo třešně, se poutníci v teplejších krajích nesetkali. O zelenině se taktéž občas zmiňují, ale zdaleka ne tak často jako o ovoci.

Dnes se nám může zdát nepředstavitelné, že poutníci v Egyptě běžně pili vodu z Nilu a někteří z nich si ji dokonce velmi pochvalovali. Ale je všeobecně známo, že stojaté i tekoucí vody byly v 15. a 16. století mnohem čistší než v současnosti. Nezřídka se však poutníci potýkali s nedostatkem čerstvé vody. Při dlouhé plavbě byla voda po několika dnech zatuchlá. Ještě svízelnější býval přechod pouště, kde panovala nesnesitelná horka a voda tam byla velmi vzácná. Člověk pak byl ochoten vypít prakticky cokoliv, co ho mohlo alespoň trochu osvěžit. Kromě vody se při cestách východním Středomořím hojně konzumovalo víno, které bývalo velmi silné. Naopak o pivu cestopisy mlčí.

Pokud měli křesťanští a židovští návštěvníci muslimských zemí v pozdním středověku a raném novověku dostatečně plný měšec, nemuseli být takříkajíc

o chlebu a vodě. Považuji za velmi pravděpodobné, že cestovatelé ve spisech, z nichž jsem čerpal, neuvádějí úplně všechny druhy jídel, které tam jednou ochutnali či opakovaně konzumovali. Výsledný jídelníček tedy může být ještě pestřejší. Na druhou stranu lze předpokládat, že některé speciality se jim dostaly do rukou jen čas od času, jinak byla jejich strava poměrně jednotvárná. Kabátník tvrdí, že se člověk v těch zemích musí uskrovnit v jídle i v pití, chodit v chatrném oděvu, vystříhat se všetečnosti a zachovávat místní obyčej. Skromný jídelníček místy hraničící s hladověním se některým urozenějším poutníkům nutně musel jevit jako popření jejich vlastní identity. Ne všechno se navíc setkalo u chuťových buněk našich návštěvníků s kladnou odezvou, něco se jim vyloženě protivilo.

Židovští cestopisci si výslovně nestěžovali na nedostupnost *košer* potravin na Blízkém východě. Z toho lze usuzovat, že si je mohli bez problémů obstarávat u místních židů. Pokud skutečně všichni poctivě dodržovali přísné předpisy, což nemuselo být například při přechodu pouště úplně snadné, nebyl jejich jídelníček tak různorodý jako strava jejich křesťanských současníků.

Výše byly naznačeny odlišnosti ve stravování mezi bohatšími a méně majetnými poutníky a mezi křesťany a židy. Nevypozoroval jsem však žádné významnější rozdíly mezi Čechy a Němci. Ti někdy dokonce sdíleli jeden stůl, což byl případ českoněmecké společnosti sdružené kolem Jana z Lobkovic (kromě Zedlitze v ní bylo i několik Bavorů). Nezaregistroval jsem ani žádné zásadní změny, k nimž by došlo v průběhu první poloviny 16. století, proto se domnívám, že stravovací možnosti poutníků Prefátovy doby byly podobné jako na konci středověku.

Hygiena a léčba nemocí

Každý poutník musel na dalekých cestách nějakým způsobem pečovat o svůj organismus, aby předcházel nejrozličnějším nemocem. Již před odjezdem bylo možné přečíst si doporučení lékařů a opatřit si alespoň nejnutnější léčiva. Oldřich Prefát nás seznámí se základními hygienickými návyky, které se dodržovaly na zámořské lodi. Nemálo poutníků přesto cestou onemocnělo. Někteří z nich mohli využít služeb špitálu na ostrově Rhodos, o jehož provozu nás blíže informuje Jan Hasištejnský. Očistu těla bylo možno provést ve vy-

hlášených tureckých lázních, v řece i ve slaném moři. Do orientálních lázní sklonku středověku nás zavedou Martin Kabátník a Arnold von Harff. Podobně jako v předchozí kapitole si však ze všeho nejdříve nastíníme hygienické návyky měšťanů a šlechticů jagellonského věku a úroveň lékařské péče této doby.

Ranní očista těla se na sklonku středověku stávala běžnou součástí dne. Měšťané byli zvyklí učesat si vlasy a mýt si ruce a obličej studenou vodou bez mýdla. Mýdlo tehdy sloužilo jen k praní šatstva či jako vzácný lék. K umývání se začalo používat teprve počátkem 16. století, ale dovolit si to mohli jen ti nejbohatší. Mytí probíhalo většinou doma v síni nebo na dvoře u studny, někdy – navzdory opakujícím se zákazům – i u veřejných kašen. Od poloviny 15. století se v některých domácnostech objevovalo i měděné umyvadlo, nad nímž byla umístěna nádobka na vodu s jednoduchým kohoutkem. Dobové lékařské knihy sice doporučovaly pravidelné čištění zubů, v městském prostředí však zubní hygiena doložena není. Za nezbytné se považovalo jen ranní seškrábnutí nečistot z jazyka. Zapáchající části těla si lidé potírali vodou z listí vlašského ořechu a roztoku vitriolu. Koncem středověku se rovněž rozšířilo používání zrcátek.¹⁶⁹ V radách určených v první řadě pro šlechtické prostředí se doporučovalo, aby si stolovníci před jídlem myli ruce, aby u stolu nehlučeli či aby si neutírali nos do ubrusu.¹⁷⁰ Židé dbali o své zdraví a čistotu zpravidla více než křesťané, což můžeme přičítat dodržování předpisů obsažených v Talmudu.¹⁷¹

Hlavu si měšťané nechávali umýt ve veřejných lázních od lazebníků, kteří nacházeli uplatnění i jako holiči. Podobným způsobem si obživu obstarávali *bradýři* (zvaní též *barvíři*), kteří se věnovali nejen zastřižování vousů, ale i úpravě ženských vlasů. Prováděli rovněž některé lékařské úkony jako pouštění žilou nebo trhání zubů. Zatímco v Evropě vedl strach ze syfilidy a moro-

¹⁶⁹ J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 139-142.

¹⁷⁰ J. MACEK, *Jagellonský věk* 2, s. 173-175.

¹⁷¹ Moses A. SHULVASS, *The Jews in the World of the Renaissance*, Leiden 1973, s. 188-189; M. BAMBERGER – A. SCHÖNLANKE, *Jahrtausende alte lebendige Weisheit. Hygienisches aus der talmudisch-rabbinischen Literatur*, in: *Hygiene und Judentum. Eine Sammelschrift*, Dresden 1930, s. 51-55.

vých epidemií od počátku 16. století k omezování činnosti veřejných městských lázní, v českých zemích se jejich počet naopak spíše zvyšoval. Ve veřejných lázních často vládly volnější mravy. Kromě hygieny sem lidé chodili za zábavou, popíjením alkoholických nápojů a výjimkou nebyly ani sexuální kontakty nahých mužů a žen. Lazebnice měly podobné společenské postavení jako prostitutky veřejných městských nevěstinců.¹⁷²

Zestárlým a zchudlým lidem, ale i zbožným poutníkům poskytovaly útočiště špitály. Tyto instituce sloužily zároveň jako nemocnice, v nichž se léčili nemocní. Špitály byly zřizovány hlavně při klášterech, ale též u sídel biskupů a kapitul a od konce 12. století i z iniciativy panovníků, šlechty a měšťanů. V českých městech pozdního středověku sice byly zakládány nové špitály (například v Praze nebo v Čáslavi), množstvím lůžek i úrovní poskytované péče však zaostávaly za podobnými zařízeními v Itálii, Francii i v jiných částech Evropy. Josef Macek dokonce uvádí, že špitální strava byla v tehdejší době synonymem pro název odpadků a pomyjí. Míst ve špitálech v českých zemích bylo – jistě nejen kolem roku 1500 – mnohem méně než starých, nemocných a zmrzačených lidí.¹⁷³

Středověcí lékaři, jichž sídlilo nejvíce ve městech, se nedokázali oprostit od biblických a teologických úvah o zdraví a chorobách. Nemoc byla vnímána jako trest za hříchy i jako zkouška trpělivosti věřícího. Při léčení se dlouho kladl důraz na duševní stav nemocného. Medicína byla zároveň ovlivněna astrologií. Kromě univerzitně vzdělaných *doktorů* v oblasti léčby nemocí působili i *lékaři* (léčitelé), kteří hojně čerpali z poznatků lidového lékařství a spoléhali se především na léčivý účinek pouštění žilou. K předním lékařům jagellonského věku patřil stoupenec jednoty bratrské Jan Černý. Ve svém teoretickém díle (*Spis o nemocech morních*) se ohradil právě proti častému pouštění žilou při léčbě dýmějového moru, ale zároveň obhajoval řadu tradičních pověr. Pozoruhodným botanicko-lékařským dílem je jeho *Kníha lékař-*

¹⁷² J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 142-144; J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury I* (2), s. 537-540.

¹⁷³ J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 144-149; J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury I* (2), s. 540-541; Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály a nemocnice*, Praha 1999, s. 7.

ská¹⁷⁴ z roku 1517.¹⁷⁵ Velice uznávaní byli ve středověku židovští lékaři. Mnozí z nich působili ve službách papežů, prelátů, princů a šlechticů.¹⁷⁶

Jakým nemocem museli doktoři a lékaři čelit? Největším postrachem (zejména městského obyvatelstva) byl mor. Izolováni od světa umírali malomocní, obávanou se stala i *franská nemoc* (syfilis). Na tržištích, před kostely i v hospodách hledali své pacienty potulní zubaři, aby jim mohli vytrhnout bolavé zuby. Objevují se i oční lékaři, nošení brýlí (zvaných tehdy *sklenné oči*) však bylo koncem 15. století v českém prostředí ještě poměrně vzácné. V zajetí tradičních pověr zůstávala léčba duševních nemocí. Duševně choří byli separováni od okolí a „léčení“ leckdy dosti krutými fyzickými tresty (vyháněním ďábla). Pavel Žídek nabádal krále Jiřího z Poděbrad k založení špitálu, v němž by bylo zřízeno i oddělení pro duševně choré, ale tímto návrhem předběhl svoji dobu. Ve stejné době však byly prováděny i poměrně složité chirurgické zákroky, které podstupovali například válečníci ranění palnými zbraněmi.¹⁷⁷

Lékařům leckdy konkurovali lékárníci (apatykáři), kteří zpravidla v městských zahradách pěstovali léčivé rostliny a další suroviny si obstarávali na trzích. O pokroku v této oblasti svědčí první lékárnická kniha, která v českém prostředí vyšla před koncem 15. století. Lékárníci však nenabízeli jen osvědčené medikamenty, nýbrž snažili se uspokojit i poptávku po zázračných léčích.¹⁷⁸

Důležitá byla prevence. Zmíněný lékař Jan Černý doporučoval, aby lidé spali v čistém ložním prádle, aby si prali oblečení a prádlo dobře usušili na slunci. Jiní nabádali ke střídmosti v jídle a poukazovali na význam pravidelného pohybu. Díky knihtisku se tyto rady šířily mezi početné vrstvy obyvatel-

¹⁷⁴ Zdeňka TICHÁ (ed.), *Knihy lékařská, kteráž slove herbář aneb zelinář*, Praha 1981 – stručné pojednání o Černého životě na s. 13-15. Za zmínku určitě stojí skutečnost, že Jan Černý prodal v roce 1501 svůj dům v Litomyšli Martinu Kabátníkovi.

¹⁷⁵ J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 149-155; J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury I* (2), s. 541-543.

¹⁷⁶ Cecil ROTH, *The Jews in the Renaissance*, s. 214-215.

¹⁷⁷ J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 158-162; P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály*, s. 16.

¹⁷⁸ J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 165-167.

stva. Někteří šlechtici i měšťané si mohli dopřát ozdravný pobyt v termálních lázních, například v Karlových Varech nebo v Teplicích. Některým chorobám bylo možné předejít udržováním čistoty na městských prostranstvích, která však bývala v zuboženém stavu: Nedlážděné ulice českých a moravských měst se dle počasí střídavě měnily tu v blátivé, jindy v prašné cesty. Odpadky, pomyje a další nečistoty navíc bylo zvykem uklízet vymetením před dům na ulici. Na znečištění se podílela i domácí zvířata, která volně pobíhala po ulicích.¹⁷⁹

Cesta na Blízký východ představovala zvýšené riziko onemocnění. V 15. století proto vycházela tiskem lékařská doporučení určená poutníkům, tzv. *regimina*.¹⁸⁰ Jedním z autorů takovýchto rad byl norimberský doktor Hermann Schedel, jenž poutníkům mimo jiné radil, jak se vypořádat s onemocněními způsobenými zkaženou vodou či se zvracením a závratěmi. V prvním případě by měl postižený nedobrou vodu převařit a sníst česnek nebo cibuli s octem. Pomůže také víno z granátového jablka, dřišťálový sirup nebo sirup z kyselých jablek. Proti zvracení a závratím účinkují podle Schedela koriandr, kdoule, celerová semínka naložená v malvazu, uvařená čočka s octem, yzop a chléb namáčený ve vodě nebo víně. Odbornice na výživu z univerzity v Gießenu Irmgard Bitsch hodnotí navržená opatření jako účinná.¹⁸¹

Nakolik dbali poutníci těchto doporučení, mi není známo. Je ovšem doloženo, že si mnozí do své truhly na cestu raději přibalovali různá léčiva a projímadla. Například dolnorýnský šlechtic Arnold von Harff si v Benátkách opatřil léky na zácpy a průjmy, ale také nádobu na zvracení a vykonávání tělesných potřeb pro případ, že by byl upoután na lůžko. Jak si poznamenal, nádoba mohla být použita i na mytí nohou. Kromě toho si koupil dva ručníky na utírání rukou a obličeje.¹⁸²

¹⁷⁹ J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 128-130, 163 a 167-168.

¹⁸⁰ Karl SUDHOFF (ed.), *Ärztliche regimina für Land- und Seereisen aus dem 15. Jahrhundert*, in: *Sudhoffs Archiv* IV (1910), s. 263-281.

¹⁸¹ Irmgard BITSCH, *Ernährung auf Reisen*, in: Xenja von ERTZDORFF – Dietrich NEUKIRCH (eds.), *Reisen und Reiseliteratur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*, Amsterdam – Atlanta 1992, s. 497-499.

¹⁸² Arnold von Harff, s. 86-87.

Nezastupitelnou roli měla osobní hygiena. Když Prefát se svými společníky dorazil do přístavu Jaffa, někteří z nich se svlékli a umyli se v moři. Heinrich von Zedlitz se zmiňuje o očištění těla po návratu do Benátek. Bernhard von Hirschfeld doporučuje omývat si nohy v horké mořské vodě s pelyňkem.¹⁸³ V patronově čeledi bylo přítomno několik *barvířů*¹⁸⁴, kteří zájemcům myli a holili hlavy, přesto poutníkům mnohdy znepríjemňovaly život vlasy plné vši. Ojedinelé záznamy v účetní knize Hanse Hundta nasvědčují tomu, že poutníci z doprovodu Fridricha Moudrého cestou používali zrcadla a hřebeny.¹⁸⁵ Někteří poutníci vyhledávali orientální lázně, v nichž procházeli důkladnou mycí procedurou. Naopak často zmiňovaná koupel v řece Jordán měla spíše rituální význam.

Tu a tam se poutníci zmíní o tom, že si nechali za úplatu vyprat své oblečení a ložní prádlo od domorodců. U Harffa to dokládá jedna z obvyklých frází jeho slovníčků: „*Wasch mir mein Hemd!*“, „*Wascht mir dieses Hemd!*“, případně „*Wasch mir dies Hemd!*“ Hundt vedl v patrnosti výdaj za vyprání košil a ložního prádla na Krétě. Rovněž poutníci z Prefátovy skupiny využili zastavení na Krétě k tomu, že si „*každý dal sobě zeprati košile černé s jinými šaty.*“¹⁸⁶

Při stravování na lodi měl patron zajistit, aby se prostíralo na bílé ubrusy, a udržovat je v čistotě. Před každým jídlem se měl postarat o to, aby byla poutníkům v měděných nádobách přinesena čistá voda a ručníky, aby si mohli umýt a osušit ruce.¹⁸⁷ Když se stalo, že někdo na lodi onemocněl a nemohl se dostavit ke společné tabuli, byl patron povinen posílat mu jídlo a pití přímo k jeho loži.

¹⁸³ Hirschfeld cestoval v roce 1517 – viz A. DENKE, *Venedig als Station und Erlebnis*, s. 90-91.

¹⁸⁴ Slovo *barvíř* je odvozeno ze staročeského výrazu *barwijerz*, který lze v tomto kontextu přeložit jako holič, bradýř, ale i ranhojič. Stejný výraz označoval i člověka, který se zabýval barvením látek.

¹⁸⁵ Hans Hundt, s. 50 a 52.

¹⁸⁶ Arnold von Harff, s. 94, 104 a 228; Hans Hundt, s. 61; Oldřich Prefát, s. 80.

¹⁸⁷ Takto vysoká úroveň hygieny však nebyla při cestách po východním Středozeří vždy platným pravidlem. Kryštof Harant barvitě vylíčil, kterak jeho skupince naservíroval jistý muž, který se vydával za sicilského dominikána, pečenou husu. Rozporcoval ji rukama a místo talířů, bílého ubrusu a stolu mu posloužil jeho vlastní plášť.

I přes uvedená opatření se to na lodi hemžilo mouchami, červy a krysami, které přitahovalo zkažené jídlo. Hnilobný zápach byl v podpalubí někdy ještě umocněn, pokud některý z poutníků převrhl nedopatřením něčí nočník. Ve dne mohli zdraví cestující využít při vyprazdňování střev primitivní záchodky na přídí. Museli však překonávat stud, jelikož kolem nich postávali další lidé. Každé ráno byli navíc pod časovým tlakem, na přídí se totiž tvořily fronty.¹⁸⁸

Není divu, že se cestou šířily různé nemoci, které někdy přerůstaly až v epidemie. Nejzámožnější cestovatele, k nimž nepochybě patřil Fridrich Moudrý, pro jistotu doprovázeli nejen kuchaři, ale také vlastní barvíři a osobní doktoři.¹⁸⁹ Mnozí poutníci na vlastní kůži poznali, co je to mořská nemoc, která začínala lehkou nevolností a končila mdlobami. Nejednoho poutníka sužovaly nejrůznější kožní choroby. „*Žádný nechod' bos po západu slunce, neb hned zimnici máš,*“ upozorňuje Jan z Lobkovic na úskalí spojené s pobytem na Kypru.¹⁹⁰ Nepříjemným poštípáním od štěnic a velkých vší potom mohl skončit nocleh pod střechem na tomtéž ostrově. Dotěrný hmyz – podle Arnolda von Harff velký jako psí zuby – obtěžoval poutníky v egyptské poušti. Dolnorýnský rytíř si poštípaná místa potíral olivovou mastí, kterou si kvůli tomu pořídil.¹⁹¹ Harff měl patrně na mysli faraónovy blechy, o nichž píše Mešulam z Volterry, že jsou dvakrát větší než mouchy. Proti jejich kousancům používal citrónovou šťávu.¹⁹²

Dokud nepadl Rhodos v roce 1522 do rukou Turkům, mohl se stávat útočištěm chorých poutníků johanitský špitál (infirmarium) na tomto ostrově.¹⁹³

¹⁸⁸ A. DENKE, *Venedig als Station und Erlebnis*, s. 107-108. Hygienické poměry na lodi barvitě vylíčil kostnický patricij Konrad von Grünemberg, který podnikl pouť do Jeruzaléma v roce 1486.

¹⁸⁹ Hans Hundt, s. 48 jmenuje Fridrichova doktora Pollicha von Mellrichstadt.

¹⁹⁰ Jan Hasištejnský, s. 90.

¹⁹¹ Arnold von Harff, s. 180.

¹⁹² Mešulam z Volterry, s. 48.

¹⁹³ Johanité se na Rhodos přesunuli v roce 1309 z Kypru. V letech 1440-89 zde postavili rozsáhlý špitál, jehož budova se dochovala až do současnosti. O zařízení tohoto špitálu více Norbert OHLER, *Náboženské poutě ve středověku a novověku*, Praha 2002, s. 142. Jyri Hasecker úlohu johanitů nepřeceňuje. Na sklonku středověku již tento rytířský řád nehrál v péči o nemocné poutníky tak důležitou roli jako ve 12. století. Péče zůstala ome-

Nemocní zde bývali nejen ošetřeni, ale i pohoštění jídlem, pitím a opatření ložními šaty. Záchod se nacházel na pavlači u každého pokoje. Ráno a večer lékaři „*ohledají stav nemocného, co mu potřebí, hned napíší na ceduli a posílají do apoteky*“, popisuje chod špitálu Jan z Lobkovic.¹⁹⁴ Pacientům byl navíc přidělen pacholek, který je obsluhoval. Veškerá péče byla bezplatná, záleželo jen na poutníkovi, zda nějak odmění svého pacholka za poskytnuté dobrodiní. Ve špitále našel útočiště vážně nemocný Kryštof Bavorský cestou zpět ze Svaté země. Johanité mu však nedokázali pomoci, Rhodos se tedy stal místem jeho posledního odpočinku.

Zmínek o poutnících, kteří cestou zemřeli, je v cestopisech bezpočet. Prefát například vzpomíná, že jeden z poutníků zemřel na Kypru na *červenou nemoc*, tj. na úplavici. Když někdo zahynul na palubě lodi, byl většinou nemilosrdně hozen přes palubu.

Úroveň lázeňství na celém Blízkém východě ovlivnila tradice proslulých antických a byzantských lázní. Velké a luxusní lázně bývaly chloubou arabských měst, na stavebách přepychových lázní se podíleli i nejslavnější osmanští stavitelé. V Damašku, Káhiře i Cařihradu se dodnes v blízkosti velkých mešit nacházejí velké lázeňské komplexy. Interiéry byly vyzdobeny pestrými kachlíky, freskami i náročnými štukaturami, z nichž se ale jen málokteré dochovaly až do 19. století. Větší lázně umožňovaly současné oddělené koupání mužů i žen. Topilo se v nich dřevem, dřevěným uhlím, hnojem i zbytky vyli-sovaných oliv. Horký vzduch byl veden pod podlahou a dutými cihlami ve stěnách. Po mycí proceduře mohla následovat masáž či rozmanité kosmetické úkony. Ženy si zde barvily vlasy henou¹⁹⁵, muži pečovali o své vousy. Orientální lázně měly kromě hygienické i úlohu společenskou. Odpočívalo se tam na kobercích, podávala se káva, čaj, ovoce a další občerstvení. Zpravidla se

zena na samotný ostrov Rhodos. K tomu více J. HASECKER, *Die Johanniter und die Wallfahrt*, s. 172-180.

¹⁹⁴ Jan Hasištejnský, s. 74. Josef Macek uvádí, že Hasištejnský doma nenalezl nic podobného, co by se mohlo johanitskému útulku pro poutníky rovnat – J. MACEK, *Jagellonský věk 3*, s. 146. Z toho plyne, že srovnatelné služby neposkytoval ani johanitský špitál na pražské Malé Straně.

¹⁹⁵ Hena je červené barvivo z listů asijské rostliny *Lawsonia inermis*.

neplatilo příliš vysoké vstupné, proto byly návštěvy lázní dostupné širším vrstvám obyvatel.¹⁹⁶

Minimálně jedny lázně v Cařihradu navštívil Martin Kabátník. Nemohl si je vynachválit: „*V Konstantinopoli jest lázně veliká velmi a dílem čistým udělaná, v těchto zemích našeho jazyka neslýchaná.*“¹⁹⁷ Podobnou lázeň si zevnitř prohlédl i v Káhiře. Káhirske lázně lépe popsal Kabátníkův současník Arnold von Harff a dal jim přívlastky příjemné a přepychové. Některé byly vyhrazené jen mužům, jiné byly určeny pouze pro ženy. Uvnitř se nacházely čtyři malé komůrky obložené mramorem, přičemž každá byla teplejší než ta předchozí. Byly vyhřívány horkou vodou, která se ohřívala ve velkých kotlích. Protože se v okolí Káhiry nerozprostíraly žádné lesy a dřevo bylo vzácné, topilo se koňským nebo velbloudím trusem. Střechy lázní byly prosklené, takže bylo uvnitř stejné světlo jako venku na ulici. V lázních byli přítomní pacholci, kteří pomáhali návštěvníkům s protahováním svalů.¹⁹⁸ Muslimští obyvatelé egyptského velkoměsta je podle Kabátníkova očitého svědectví navštěvovali každý den, což potvrzuje i Mešulam z Volterry.

V maloasijské Bruse Kabátník pro změnu obdivoval vymoženosti na zachodcích, kde se chodilo bosýma nohama po podlaze vydlážděné mramorem a alabastrem. „*V každé stoličce jest trouba a tou troubou teče voda čistá do kamene a tu sobě umývají ruce, nohy i jiné potřeby, neb oni ten obyčej mají,*“ všímá si čistotnosti muslimů.¹⁹⁹ Moše Basola strávil čtyři dny koupáním v lázních u Tiberiadského jezera, do nichž z hory přitékala horká voda.²⁰⁰

Vysokou úroveň si turecké lázeňství udrželo i v následujících staletích. „*A nad míru čistotně od Turkův chovány jsou, a kdokoliv se v nich myje, všelijaká služba a pohodlí za mírné peníze od nich se děje,*“ pochvaloval si osmanské lázně koncem 16. století český diplomat Václav Vratislav z Mitrovic.²⁰¹ Leštěným mramorem obložené stěny i podlaha jedné z káhirských lázní ve

¹⁹⁶ K orientálnímu lázeňství viz více Vladimír KRÍŽEK, *Obrazy z dějiny lázeňství*, Praha 2002, s. 43-48.

¹⁹⁷ Martin Kabátník, ed. J. Dostál, s. 8.

¹⁹⁸ Arnold von Harff, s. 122.

¹⁹⁹ Martin Kabátník, s. 10.

²⁰⁰ Moše Basola, s. 170.

²⁰¹ M. NEDVĚDOVÁ (ed.), *Příhody*, Praha 1976, s. 26.

stejně době nadchly Kryštofa Haranta. Nevěřicně kroutil hlavou i nad důmyslným systémem tří ze zdi ústících mosazných vývodů. Z jednoho vytékala horká, z druhého vlažná a ze třetího studená voda. Lazebník návštěvníkům umyl celé tělo (kromě hlavy).²⁰² Potom „*nás divně za ruce, za nohy vzhůru táhl a třásl, jakoby z nás duši vytřásti chtěl*,“ popisuje masážní proceduru, s níž se do té doby nikdy nesetkal!²⁰³

Poutníci z evropského vnitrozemí byli v 15. a 16. století ve východním Středomoří svědky četných paradoxů. Většina z nich si byla vědoma zdravotních rizik, které je mohly cestou potkat, a snažila se jim všemožně předcházet. Při plavbě po moři se poutníci snažili dodržovat hygienické návyky, na něž byli zvyklí z domova. Když k tomu měli příležitost, nechávali si prát své oděvy a povlečení. Patron jim byl povinen prostírat obědy a večeře na čisté ubrusy a před jídlem jim musel zajistit vodu a ručníky. Kromě toho měli přímo na lodi k dispozici jakési kadeřníky.

Přesto se dostavovaly nemoci způsobené houpáním lodi, závadnou vodou nebo obtížným hmyzem. Někteří tak mohli využít služeb johanitského špitálu na ostrově Rhodos, které byly ve srovnání s českými poměry velmi nadstandardní. Rhodský špitál se však vymykal, o srovnatelném zařízení, které by na sklonku středověku fungovalo ve východním Středomoří, nemáme žádné zprávy. I proto se mnoho nemocných poutníků nedočkalo pomoci a cestu nepřežilo. Ostatně případ Kryštofa Bavorského ukazuje, že ani hospitalizace v johanitském *infirmariu* nemusela vždy pomoci.

Nevídaně vysokou úroveň mělo z pohledu Středoevropana orientální lázeňství ve velkých městech muslimského světa. Je nesporné, že návštěva tureckých lázní představovala pro české i německé cestovatele nezapomenutelný zážitek. Za povšimnutí také stojí Kabátníkův neskrývaný údiv nad tureckými splachovacími záchody.

²⁰² Turci si své lebky pravidelně holili, čímž se zbavili starosti o údržbu svých vlasů. O tureckých obyčejích více v kapitole o domorodém obyvatelstvu.

²⁰³ L. STORCHOVÁ (ed.), *Mezi houfy lotrův se pustiti...*, s. 115.

Ubytování a spánek

Každý cestovatel si potřebuje někde odpočinout a načerpat nové síly. V této podkapitole si přiblížíme, kde poutníci v dalekých krajích bydleli a na čem spávali. Tyto aspekty cestování na Blízký východ začneme sledovat v Benátkách. S Oldřichem Prefátem poté pronikneme do útrob zámožského plavidla, které se na několik týdnů stávalo domovem křesťanských poutníků. Uděláme krátké zastávky v některých přístavech, jež se nacházejí ve východní části Středozemního moře. Loď opustíme v Jaffě, kde se nás ujmu františkáni působící ve Svaté zemi, kteří nás doprovodí přes Ramu do Jeruzaléma. Zmíníme se i o zkušenostech poutníků, kteří nocovali v poušti či v tureckých hostincích. Nakonec popíšeme dosti odlišnou praxi italských Židů. Nejprve se ale podíváme, jak se bydlelo v příbytcích českých a německých šlechticů a bohatých měšťanů pozdního středověku a raného novověku, abychom měli s čím srovnávat.

Ačkoli v průběhu 15. století stoupal počet šlechtických domů ve městech, obývala šlechta především své hrady, tvrze a dvory. U hradů stále ještě převažovala jejich obranná funkce nad pohodlností, uvnitř se nacházelo jen několik obytných místností. Ale například na kadaňském hradě Jana Hasištejnského z Lobkovic nebo na hradě Kabátníkova mecenáše Bohuše Kostky z Postupic v Litomyšli je patrné, že i soukromí a pohodlí jednotlivce začínalo nabývat na důležitosti: rozšiřovaly se světnice, zasklívala se okna, zkrášlovaly se interiéry. K většímu komfortu přispívalo i budování vodovodního potrubí, jež využívalo samospádu vody. Za zásadní mezník lze pak považovat rozmach výstavby kachlových kamen, které poprvé umožnily pobyt ve vytápěných místnostech bez kouře. Ve srovnání se západní Evropou²⁰⁴ a s Itálií však česká šlechta žila kolem roku 1500 v poměrně skromných podmínkách. Podla-

²⁰⁴ K nejreprezentativnějším sídlům druhé poloviny 15. století na území Římské říše patřila rezidence Albrechta Achilla v Ansbachu. Albrecht zde realizoval četné stavební úpravy, jejichž cílem bylo vytvoření příjemnějšího prostředí: Vybudoval lázeň přístupnou z přízemí, pohodlnou komnatu pro dvorní dámy či střelnici pro střelbu z kuše. K tomu Reinhard SEYBOTH, *Die landesherrlichen Residenzen der fränkischen Hohenzollern im späten Mittelalter*, in: Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 60, 1997, s. 576-580.

ha světnic sestávala pouze z udusané hlíny, místnosti bývaly vybaveny stoly, stolicemi, truhlami a skříněmi, ale židle ještě na počátku 16. století většinou zcela chyběly. K běžnému vybavení chladných šlechtických ložnic naopak patřily peřiny, jimiž se majitelé hradů a tvrzí přikrývali a zároveň na nich leželi.²⁰⁵

Časté hromadné požáry v průběhu 15. století svědčí o tom, že v českých a moravských městech převažovala dřevěná obydlí. Jen patricijské domy již byly stavěny z kamene, případně z cihel. Podobný charakter ovšem měla i německá a švýcarská města té doby. Právě na přelomu středověku a nového věku začínal být šindel postupně nahrazován novou střešní krytinou – taškami, na střeších se objevovaly první komíny, součástí vybavení měšťanské domácnosti se stávala kachlová kamna. Minimalizovat riziko požáru měly rovněž lucerny s voskovými svícemi, které nahrazovaly v měšťanských domácnostech dříve obvyklé louče. Světnice se proměňovala v pohodlnou místnost bez obtížného kouře, která byla vybavována zdobenými truhlami, skříněmi a lavicemi, do oken bohatších měšťanů byla vsazována skleněná kolečka. Celkově však bývalo v měšťanských domech v této době ještě poměrně málo nábytku, většinou chyběly i židle. Zato postele byly – stejně jako v sídlech šlechticů – běžně opatřeny spodní a svrchní peřinou, polštářem i duchnou. Objevovaly se nové samostatné místnosti vyhrazené k přípravě a skladování pokrmů, kuchyně a spižírna. Zato ani v 16. století nebyly všechny měšťanské domy vybaveny záchodem v podobě zvláštního přístavku (prevétu) či budky nad hnojištěm. Měšťané většinou konali potřebu za rohem hnojiště nebo u jámy s odpadky.²⁰⁶

Většina poutníků směřujících lodí do Svaté země se musela nějakou dobu zdržet v Benátkách. Němci obvykle zamířili do domu německých kupců, který byl nazýván jednoduše *Německý dům*. V domě byli němečtí kuchaři a další služebnictvo, poutníci z německy mluvících oblastí se tam tedy mohli cítit skoro jako doma. Z námi sledovaných mužů se tam ubytovali Heinrich von

²⁰⁵ J. MACEK, *Jagellonský věk* 2, s. 141, 145-149 a 156.

²⁰⁶ J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 119-127; J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury I* (2), s. 644-670.

Zedlitz a Arnold von Harff. Češi nocovali jinde. Jan z Lobkovic s Jetřichem z Gutštejna se ubytovali v hostinci *U Bílého lva*, Oldřich Prefát v hostinci *U Černého orla*. Prefát vyhledal stejné zařízení i po návratu z Jeruzaléma, přechkal v Benátkách zimu a domů do Prahy se vydal teprve v polovině března. V *Německém domě* nepřebýval ani saský kurfiřt Fridrich III. Moudrý. Toho hostil benátský dóže ve svém honosném domě s výhledem na moře. O vzhledu a vybavení této budovy se rozepsal Hasištejnský, jenž Fridricha navštívil. Venku ho uchvátila zahrada s vonným kořením. Uvnitř domu viděl osm komor, v nichž se nacházely skvěle ustlané postele, velká zrcadla s pozlacenou obrubou a ozdobná kamna.²⁰⁷

Jak vypadala plachetnice, která přepravovala křesťanské poutníky z Benátek do Palestiny? Důkladně nám ji popsal Oldřich Prefát z Vlkanova.²⁰⁸ V nejspodnější palubě byly uloženy sudy s vodou a sůl. O patro výše bylo v truhlách uskladněno nádobí (sklenice, mísy, okřínky, kotle) či všelijaké obchodní zboží, spala zde též část poutníků. V této části lodi byla skoro úplná tma. Na třetí palubě, která byla již nad úrovní mořské hladiny, byl ustájen dobytek, nacházela se tu spižírna, do níž se ukládal chléb, víno a další potraviny. Byla tam také umístěna ohniště na vaření, mosazná děla a přespávala tam další část poutníků. V prostoru čtvrté paluby bydlel patron, skladovaly se tam ručnice, oštěpy, štíty a jiné zbraně a osazenstvo plachetnice se tam scházelo ke společnému stolování.

Většina poutníků si již v Benátkách dala zhotovit dřevěnou truhlu, na níž pak na lodi lehávali. Pořídili si vložku do lůžka, pokrývku vycpávanou bavlnou a podušku pod hlavu, někteří též prostěradlo.²⁰⁹ Málokdo si vezl i peřiny, „*neb by je všecky uvozil a ztrhal*“.²¹⁰ Poutníci zpravidla spali v šatech, které nosili přes den.

Díky četným zastávkám měli poutníci občas příležitost vyspat se na pevnině. Češi ze společnosti kolem Jana z Lobkovic přespávali na Kypru u jednoho kněze. Prefát a další se při zpáteční plavbě do Benátek na Kypru ubytovali ve františkánském klášteře v Nikosii. Na Krétě „*u jakés staré ženy v jejím pří-*

²⁰⁷ Jan Hasištejnský, s. 26.

²⁰⁸ Oldřich Prefát, s. 37-51.

²⁰⁹ Například Arnold von Harff si opatřil rohož vycpanou vlnou, polštář a dvě prostěradla.

²¹⁰ Oldřich Prefát, s. 63.

*bytku večeřeli a přes noc zůstali.*²¹¹ Všechny hostince ve městě totiž byly plné hostů. Ve zmiňovaném infirmariu na ostrově Rhodos johanité hostili jen urozené poutníky, ostatní si museli hledat nocleh v některém ze soukromých hostinců.²¹² Jan Hasištejnský se sem uchýlil při zpáteční cestě, „*neb hospody zlé jsou a není na čem v nich ležeti,*“ zdůvodňuje český pán, co ho k tomu přimělo.²¹³

V přístavu Jaffa pobývali poutníci konce 15. století při čekání na potřebné glejty několik dní ve sklepeních u moře. Pravděpodobně do stejných prostor byl o půlstoletí později *nesousedsky* vehnán Turky Oldřich Prefát se svými spolucestujícími. V těchto tehdy již značně zchátralých sklepech musel zůstat až do rána. Při návratu se před naloděním uložil k spánku na mořském břehu.

Další obvyklou zastávkou při cestě do Jeruzaléma bylo město Rama, kde se poutníci uchylovali do špitálu, jenž náležel františkánům z hory Sion. Vybudovat jej dal ve 20. a 30. letech 15. století burgundský vévoda Filip Dobrý, jeden z největších propagátorů křížových výprav své doby.²¹⁴ V blízkosti špitálu se nacházela cisterna, z níž „*všickni poutníci k své potřebě dosti vody mají, ježto by ji dosti draze platiti musili.*“²¹⁵ Do sklepních prostor tohoto špitálu se pohodlně vešlo přes 200 poutníků. Mniši jej na noc z bezpečnostních důvodů zamykali, aby tam nemohl proti jejich vůli vkročit žádný muslim. Prefátova skupina se mezi Ramou a Jeruzalémem několik hodin prospala na poli, spánek pod širým nebem si zopakovala i při zpáteční cestě.

V Jeruzalémě poutníci zpravidla zamířili nejprve do čistého prostorného špitálu při klášteře na hoře Sion, případně do některého z nemnoha dalších křesťanských špitálů.²¹⁶ Zde jim místní františkáni (zvaní též bosáci) poskytli

²¹¹ Tamtéž, s. 378.

²¹² J. HASECKER, *Die Johanniter und die Wallfahrt*, s. 153-154.

²¹³ Jan Hasištejnský, s. 136.

²¹⁴ J. SVÁTEK a kol. (eds.), *Guillebert de Lannoy*, s. 64-65.

²¹⁵ Jan Hasištejnský, s. 102.

²¹⁶ K fungování několika křesťanských špitálů v Jeruzalémě v pozdním středověku Sylvia SCHEIN, *Latin Hospices in Jerusalem in the Late Middle Ages*, in: ZDPV 101, 1985, s. 82-92. Tyto špitály byly spravovány františkány, ale ne vždy se všechny nacházely pod přímou kontrolou kvardiána z hory Sion. Dlouhou dobu hrál významnou roli v ubytování poutníků původně johanitský špitál nedaleko chrámu Božího hrobu.

pletené rohože nebo prkenná lůžka přikrytá koberci, na nichž pak poutníci lehávali. Hlavu si podkládali pláštěm. Přímo v komplexu bosáckého kláštera strávili většinu nocí svého jeruzalémského pobytu Martin Kabátník, Oldřich Prefát a Arnold von Harff. Naopak Jan Hasištejnský a jeho tovaryš se ubytovali v jednom jeruzalémském hostinci. Podobně se zachoval kostnický patricij Konrad von Grünemberg, zmíněný již v souvislosti se špatnými hygienickými podmínkami na lodi, jenž si pronajal pokoj v domě jednoho orientálního křesťana.²¹⁷ Lobkovic, Grünemberg a další zámožnější křesťanští poutníci se nocováním v hostincích či u místních obyvatel pravděpodobně snažili vyhnout hluku a nepohodlí, které k přespávání ve špitálech neodmyslitelně patřilo.

Nad bosáky v Palestině držel koncem 15. století ochrannou ruku sultánův správce, tudíž směli mít kláštery v Jeruzalémě, Betlémě a pod horou Sinaj.²¹⁸ Útočištěm Kryštofa Haranta koncem 16. století se však klášter na hoře Sion již stát nemohl. Františkáni byli totiž odtamtud v roce 1561 vypuzeni Osmany. Jejich novým zázemím se poté stal klášter sv. Salvátora. Při strastiplné výpravě na horu Sinaj se Harant musel spokojit s noclehem na tvrdé zemi v místním velmi chudém klášteře zasvěceném svaté Kateřině.

Velmi silným zážitkem pro zbožné křesťanské poutníky jistě byla noc prožitá v chrámu Božího hrobu. Jan z Lobkovic si zdřímnul v otvoru, který byl v jeho době ještě považován za střed světa.²¹⁹ Na rohoži si zde odpočinul Oldřich z Vlkanova, ale teprve poté, co změřil všechny možné vzdálenosti a vypracoval si o nich pečlivé záznamy. Ve srovnatelných podmínkách (tj. na rohožích) poutníci nocovali také při výletu do Betléma v tamější kapli svaté Kateřiny.

Litomyšlský měšťan Kabátník nevěnoval ve svém spise ubytování tolik pozornosti jako stravování, úplně však tuto záležitost neopomněl. Ve vyprávění o již vzpomenuté Bruse se nezaměřil pouze na podobu záchodů, nýbrž povšiml si i obytných prostor: „*A komory, v kterýchž hosté bývají a zboží svá v nich chovají, jsou tak čistě připravené, ježto o nich v zemi české neb v jiné*

²¹⁷ S. SCHEIN, *Latin Hospices*, s. 86 a 91.

²¹⁸ Františkáni-observanti převzali kláštery ve Svaté zemi s dovolením papeže Evžena IV. roku 1434.

²¹⁹ Nejnovějšími astronomickými poznatky ovlivněný Oldřich Prefát v polovině 16. století už toto místo za střed světa nepokládal.

*jest nesnadné rozprávěti, neb jest k pravdě nepodobna.*²²⁰ Na odvrácenou stranu tureckých hostinců konce 16. století upozorňuje Václav Vratislav z Mitrovic: „*Nic tam není tajného, všecko se zjevně dělá, aniž kdo můž krom očí jejich co učiniti, leč v noci a po tmě.*“²²¹ Další nevýhodou bylo, že tam „*od lidí i hovad nemalý smrad pocházel.*“²²²

O nocování v poušti nás stručně zpravuje Arnold von Harff, který spal v horkém písku pod širým nebem. Pod širákem Harff často nocoval i později při výletech, které podnikal po okolí Cařihradu. Jindy hledal nocleh v domech místních obyvatel.

Židovští poutníci bydleli na Blízkém východě velmi často u svých souvěrců. Rabi Ovadja byl v Gaze čtyři dny hostem rabi Mošeho z Prahy. V Jeruzalémě jej uvedl do svého domu aškenázský²²³ rabín Ja'akov Ram Colombano, jehož rodina se o několik let dříve postarala o nemocného Mešulama z Volterry. U tohoto rabína byl Ovadja z Bertinory ubytován během svátku Pesach.²²⁴ Žák rabi Ovadji pobýval v Bejrútu sedm dní u rabiho Josefa Zaragoza, kterého označil za svého učitele. V Damašku se ubytoval na pět dní v domě rabi Mošeho Makrana, v Safedu, kde se zdržel déle než měsíc, si pronajal místnost v domě jednoho chudého žida. V Jeruzalémě žil nejdříve v podnájmu v jedné světnici a posléze se přestěhoval do domu, kde bydlel jeho učitel rabi Ovadja a další židovští učenci.²²⁵ Moše Basola spal na Kypru ve stánku zakrytém palmovými listy, který židé stavějí v předvečer svátku

²²⁰ Martin Kabátník, ed. J. Dostál, s. 10.

²²¹ M. NEDVĚDOVÁ (ed.), *Příhody*, s. 40.

²²² Tamtéž, s. 41.

²²³ Slovo aškenázský je odvozeno z biblického jména Aškenaz, jež středověká židovská literatura užívala k označení Německa. Sousloví aškenázští židé zahrnovalo příslušníky židovského náboženství žijící v Itálii, Francii, Anglii, Německu, Čechách, Polsku, Rusku a dalších zemích – viz Vladimír SADEK – Jiřina ŠEDINOVÁ – Anita FRANKOVÁ, *Židovské dějiny, kultura a náboženství*, Praha 1992, s. 33.

²²⁴ Rabi Ovadja, s. 103 a 105.

²²⁵ Žák rabi Ovadji, s. 132-134 a 138.

Sukot.²²⁶ Na cestě z Tripolisu do Bejrútu nocoval tento židovský poutník pod širým nebem.²²⁷

Z převážné většiny zmínek lze usuzovat, že spánek ve vzdálených oblastech východního Středomoří nebyl zpravidla příliš pohodlný. Velmi často se lehávalo na kobercích či pletených rohožích, někdy dokonce přímo na tvrdé zemi. Hlavu si cestovatelé mohli podkládat polštáři, jindy si museli vystačit s pláštěm nebo různými hadry. Jednu z posledních příležitostí vyspat se v pohodlné posteli mívali poutníci v Benátkách, kde bývali ubytováni v různých hostincích, Němci většinou v domě svých krajanů, kteří zde provozovali obchod. Nejurozenější z poutníků mohli počítat s pohostinstvím samotného dóžete.

Na mnohem menší pohodlí si poutníci zvykali během dlouhotrvající plavby na lodi, která se kymácela ve vlnách. V temném podpalubí bývali natěsnáni jeden vedle druhého, museli se vypořádat s nedýchatelným vzduchem a mohly je obtěžovat dotěrné krysy. Většinou proto uvítali zakotvení lodi v některém z přístavů, i když ani tam vždy nenalezli ubytování podle svých představ. Navíc i na pevnině jim působil nemalé těžkosti obtížný hmyz. V palestinské Jaffě byli nuceni spát v polorozbořených sklepeních.

Kvalita ubytovacích služeb byla na Předním východě na přelomu středověku a novověku diametrálně rozdílná. Pokoje v maloasijské Bruse byly koncem 15. století tak útulné, že bylo Kabátníkovi doma o nich *nesnadné rozprávěti*. Poutníci však byli velmi často nuceni vyrovnávat se s mnohem prostšími podmínkami, než na jaké byli zvyklí ze svých domovů. Křesťané bývali nejčastěji ubytováni ve špitálech, v hostincích či u domorodců. Sice velmi skromné, zato bezpečné zázemí nacházeli u františkánů v Ramě, v Jeruzalémě na hoře Sion, v Betlémě a na hoře Sinaj. Občas ale bylo nutné úplně se obejít bez střechy nad hlavou a přespat pod širým nebem někde na poli, v písku či na mořském břehu.

²²⁶ Sukot (neboli Svátek stánků) připomíná pobyt izraelských kmenů na poušti po jejich odchodu z Egypta.

²²⁷ Moše Basola, s. 149 a 151.

Židé nejčastěji hledali podnájem u místních obyvatel, kteří vyznávali stejnou víru jako oni. Díky tomu pro ně bylo mnohem snazší dodržovat přísné jídelní předpisy. Je zajímavé, že na rozdíl od křesťanů většinou uvádějí jména svých hostitelů, což může mít několik příčin. Tu hlavní vidím v tom, že sledovaní židé pobývali ve Svaté zemi delší dobu než běžní křesťanští poutníci. Na jednom místě setrvali v některých případech více než měsíc, mohli tudíž navázat se svými hostiteli pevnější vztahy, které snad někdy přerostly v osobní přátelství. Navíc je možné, že se s některými z nich znali už z dřívějšího (například zmíněný aškenázský rabín pocházel z Itálie); tuto domněnku dále umocňuje značná sociální prestiž většiny cestopisců v rámci židovské diaspory.

Program poutí

Čím se zabývali šlechtici a měšťané na přelomu pozdního středověku a raného novověku, když zrovna nepracovali, tedy ve chvílích, jimž dnes říkáme volný čas? Mohli se sledovaní cestovatelé věnovat těmto kratochvílím i při zdoluhavém putování na Blízký východ? Na tyto otázky se pokusíme odpovědět v následující kapitole.

Odpověď na druhou z vyřčených otázek začneme hledat v Benátkách, které svým návštěvníkům nabízely velké množství zážitků. Poté si přiblížíme, jak se poutníci mohli zabavit během několikátýdenní plavby po moři. Zastavíme se na ostrově Rhodos, kde se o volný čas poutníků starali johanité. Následně se přesuneme přímo do Svaté země, v níž se seznámíme s nejvýznamnějšími cíly křesťanských i židovských poutníků, jejichž návštěva byla stěžejním programem těchto poutí. Blízký východ skýtal rovněž atrakce nenáboženského rázu. Mimořádným zážitkem pro Evropany jistě bylo setkání s rozmanitými druhy exotických zvířat. Ve svém cestopise si nejeden z nich vybavuje všudypřítomné kejklíře.

Josef Macek uvádí, že šlechtici z českých i okolních zemí trávili značnou část svého volného času na hostinách, hrách a zábavách.²²⁸ K ušlechtilým

²²⁸ J. MACEK, *Jagellonský věk* 2, s. 183.

činností pravého rytíře patřila jízda na koni, plavání, střelba z kuše, čestné zápolení, sokolnictví (lov), šachy a veršování.²²⁹

Měšťané měli obvykle méně volného času než šlechta, i jim se ale naskytly – zvláště o nedělích a o církevních svátcích – příležitosti k zábavě, odpočinku, hrám i slavnostem (většina společenských zábav se odehrávala v zimních měsících). Přátelskými schůzkami a výměnou dárků se slavil příchod nového roku. Bujaré veselí a rozpustilé mumraje lidí s maskami byly příznačné pro období masopustu. Drobné přátelské dary a někde vystoupení potulných herců patřily k velikonočním svátkům. Záminkou k veselým radovánkám se stávalo i slavení letnic. Dalším vrcholem církevního roku, který vybízel ke zpěvu a tancování, bylo posvícení, tedy oslava dne posvěcení místního kostela. Zpěv koled a v některých městech divadelní scénky o Kristově narození doprovázely vánoční čas. K těmto svátkům je nutno připočíst ještě rodinné slavnosti (křtiny, svatba apod.), poutě, trhy a jarmarky, které rovněž nabízely možnost setkávání přátel a vystoupení kejklířů.²³⁰ Při slavnostech se ulicemi měst rozléhaly tóny pištců, trubačů a bubeníků. Bohoslužby v kostelech obohacovaly duchovní písně.²³¹

Součástí velkolepých šlechtických hostin při příležitosti rozličných oslav býval tanec, o zábavu se dále starali hudebníci, šašci a nejružnější kejklíři²³². K hostinám také neodmyslitelně patřila konzumace alkoholu, vyprávění různých historek i hry o peníze (kostky, vrhcáby, karetní hry).²³³ Tančilo se i ve městech, třebaže výstavbu tančíren, jaké známe z okolních německých měst, v českých zemích zbrzdila mravní přísnost utrakvistů. Nejednoho měšťana také lákaly hazardní hry. Ve městech byla patrně nejrozšířenější hra v kostky, která někdy přestávala být pouhou zálibou a stávala se zhoubnou závislostí,

²²⁹ J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury I* (2), s. 908.

²³⁰ J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 268-274; J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury I* (2), s. 897-898.

²³¹ J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 291-292; J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury I* (2), s. 904.

²³² Pod označením kejklíři se skrývají medvědáři, cvičitelé psů nebo opic, provazochodci, vrhači nožů, polykači ohně, ale i vypravěči pohádek a románů či trubadúři skládající básně a písně – Jean VERDON, *Volný čas ve středověku*, Praha 2003, s. 173.

²³³ J. MACEK, *Jagellonský věk* 2, s. 193-195; J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury I* (2), s. 919-923.

které se mnozí nedokázali vzepřít. Nic proti tomu nezmohly ani zákazy spojené se sankcemi, na nichž se usnesly některé městské rady. Už na počátku 16. století je v Praze doložena i výroba hracích karet. Z tradičních her byly oblíbené šachy.²³⁴

Oblíbenou kratochvílí mnoha pánů a rytířů byl lov, který byl doporučován jako součást rytířské výchovy. Byl považován za vhodný prostředek ke zlepšení fyzické zdatnosti i k osvojení dovedností potřebných ve válce (orientace v terénu, střelba). Vášniví lovci zapříčinili nedostatek zvěře v některých oblastech Čech a Moravy, proto musely být omezeny jarní štvanice a odchyt křepelek. Nemálo času zabrala šlechticům péče o jejich lovecké psy a dravé ptáky. Vyhledávanou šlechtickou zábavou byly také kohoutí zápasy.²³⁵ Měšťané neměli k lovu tak dobré podmínky, protože zvěř se většinou proháněla na pozemcích šlechticů.²³⁶

Typicky šlechtickou hrou a velmi nákladnou slavností byl turnaj. Zatímco uspořádat turnaj si mohl dovolit jen málokdo, na mnoha hradech se během masopustu konaly kolby, zápasy jízdních a pěších rytířů, které nezřídka končily těžkým zraněním nebo smrtí některého z účastníků.²³⁷ Nejen středověcí rytíři, ale i mladíci ve městech cvičili a závodili. Na zámcích a později i ve městech se hrály kuželky. K utužení zdraví doporučovali lékaři hru s míčem. Již v předhusitské době se do českých zemí rozšířila typická měšťanská hra, při níž se střílelo z kuše na dřevěného ptáka umístěného na bidle. Jindy se ve městech konaly soutěže ve střelbě do terče. V zimě se v některých částech Evropy sáňkovalo a bruslilo.²³⁸

Vítaným zpestřením pěkného dne mohla být procházka zahradami kolem paláců či projížďka do přírody. V zimě podnikali šlechtici projížďky na sa-

²³⁴ J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 275-279; J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury I* (2), s. 902; J. VERDON, *Volný čas*, s. 157-162.

²³⁵ J. MACEK, *Jagellonský věk* 2, s. 185-190 a 198; J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury I* (2), s. 916; J. VERDON, *Volný čas*, s. 70-72.

²³⁶ J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 279-280.

²³⁷ O turnajích pozdního středověku více J. MACEK, *Jagellonský věk* 2, s. 190-192; J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury I* (2), s. 908-915.

²³⁸ J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 281-284.

ních, tažených několika koňmi.²³⁹ V Norimberku i v českých městech vyrazili lidé od 15. století na procházky do zahrad, sadů a vinohradů. Tyto procházky je možné vnímat jako součást péče o zdraví i jako zájem o estetickou hodnotu přírody.²⁴⁰

Četbou a předčítáním si šlechtici krátili dlouhé zimní a podzimní večery. Velké oblibě se těšily rytířské eposy, přičemž vzorem rytířství byl Alexandr Veliký.²⁴¹ Díky vynálezu knihtisku vznikají od druhé poloviny 15. století i soukromé měšťanské knihovny. Četba knih od této doby neodmyslitelně patří k volnému času těch měšťanů, kteří se naučili číst. Oblíbenou četbou byly v městském prostředí například Ezopovy bajky.²⁴²

Zámožnější židé usazení v Itálii holdovali v období renesance podobným zábavám jako smetánka křesťané společnosti. Disponovali hojností židovské i nežidovské literatury, jejíž četbou si s oblibou krátili volné chvíle. Nejen rodinné slavnosti jim poskytovaly příležitost k bujarým oslavám a hostinám. Zpěv a tanec patřil ke koloritu židovského dne. V benátském ghettu byl dokonce pořádán židovský karneval, který přitahoval i mnohé křesťany. Mladí lidé – opět především z bohatších rodin – se účastnili rozličných sportovních zápolení, například závodů na koních nebo míčových her. Židé se sice nevyžívali v lovu jako křesťanská nobilita, úplně se však tohoto rozptýlení nezříkali. Je zdokumentován případ skupiny mladých židů, kteří ve Florencii chytali do sítí vrány. Známý cestovatel Mešulam z Volterry lovil srnce a jeleny; kořist posílal jako dar Lorenzovi Medicejskému.²⁴³ Dochovaly se též stížnosti rabínů na část italské židovské komunity, která propadla hazardním hrám s kostkami či kartami.²⁴⁴

²³⁹ J. MACEK, *Jagellonský věk* 2, s. 192-193 a 209.

²⁴⁰ J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 284-287. Například ve *Starých letopisech českých* jsou kolem roku 1500 doloženy vycházky Pražanů do královské obory později zvané Hvězda – Rudolf URBÁNEK, *České dějiny III. Věk poděbradský* 3, Praha 1930, s. 795.

²⁴¹ J. MACEK, *Jagellonský věk* 2, s. 204-205.

²⁴² J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 287-288; J. VERDON, *Volný čas*, s. 221.

²⁴³ Rodina finančníků z Volterry udržovala přátelské styky s rodem Medici po několik generací.

²⁴⁴ M.A. SHULVASS, *The Jews in the World of the Renaissance*, s. 174-182; C. ROTH, *The Jews in the Renaissance*, s. 21-33.

Čas k odpočinku, četbě, návštěvám příbuzných a přátel, zpěvu náboženských písní a rozjímání se židům naskytl zejména ve sváteční dny. Židé nesvětili neděli jako křesťané, nýbrž *šabat* (začíná v pátek se západem slunce a končí po sobotním soumraku). Židovské svátky se dělí na *Vysoké* (Nový rok, Den smíření) a *Poutní*, jež se vztahují k vyvedení Izraelitů z Egypta (Pesach), zjevení Tóry na Sinaji (Svátek týdnů) a k putování a následnému příchodu do země izraelské (Svátek stánků).²⁴⁵

Jedním z nejpřirozenějších způsobů vyplnění volného času, který byl vlastní všem skupinám středověkého obyvatelstva, byl rozhovor s přáteli. Mohlo jít například o výše zmíněné vyprávění historek na hostinách či o sousedské besedy v hospodě. Ve šlechtickém prostředí dokonce existoval soubor rad pro hostitele, jak mohou při hostinách rozprout společenskou konverzaci.²⁴⁶

Několikatýdenní čekání na vyplutí lodi poskytovalo účastníkům pouti do Jeruzaléma dostatek příležitostí k důkladnému poznávání Benátek a blízkého okolí, místních pamětihodností a zvyklostí, ale též k nejrozličnějším zábavám. Snad všichni křesťanští poutníci navštívili chrám svatého Marka²⁴⁷ a množství dalších kostelů a klášterů, v nichž obdivovali vzácné relikvie. Ne všichni by však dali ruku do ohně za jejich pravost. Jen Bůh ví, jsou-li skutečné či nikoliv, poznamenal si na několika místech svého spisu Jan z Lobkovic. Jistě nejen Arnold von Harff a Heinrich von Zedlitz vystoupali na zvonici chrámu svatého Marka, odkud se jim naskytl znamenitý rozhled na celé Benátky. Ze světských objektů poutníci obvykle zavítali do arzenálu, v němž měli Benátčané uskladněna děla a další zbraně.²⁴⁸ Benátčané je tam vodili zcela zá-

²⁴⁵ K židovským svátkům a slavnostem zevrubněji B. NOSEK – P. DAMOHORSKÁ, *Židovské tradice a zvyky*, s. 189-240; S.P. de VRIES, *Židovské obřady a symboly*, 58-132.

²⁴⁶ J. MACEK, *Jagellonský věk* 2, s. 194-195; J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 267; J. VERDON, *Volný čas*, s. 221.

²⁴⁷ V tomto chrámu se kromě údajných ostatků evangelisty Marka uloupených v 9. století v Alexandrii nacházelo množství relikvií, které Benátčané ukořistili v roce 1204 během 4. křížové výpravy v Cařihradu. Svatý Marek se stal patronem města a jeho symbol, lev, byl k vidění skoro na každém rohu. Samotné ostatky evangelisty se však – na rozdíl od ostatních relikvií – poutníkům neukazovaly. O benátských kostelech a relikviích zevrubněji A. DENKE, *Venedig als Station und Erlebnis*, s. 123-142.

²⁴⁸ Obšírněji zbrojnici popisuje A. DENKE, *Venedig als Station und Erlebnis*, s. 152-156.

měrně, aby návštěvníkům názorně předvedli, jak důkladně se připravují na boj s nepřáteli křesťanské víry.²⁴⁹ Někteří z nich si prohlédli dóžecí palác, rezidenci představitele města svatého Marka.

Poutníci se v Benátkách zpravidla účastnili rozmanitých procesí a slavností.²⁵⁰ V cestopisech je značná pozornost věnována především velkolepému rituálu, jímž se benátský dóže v den Nanebevstoupení Páně zasnuboval s mořem symbolickým vhozením zlatého prstenu do vody. Mnoho lidí pak skákalo do moře, neboť ten, komu se podařilo prsten vylovit, byl na celý rok osvobozen od placení daní. Obřadem si Benátčané chtěli naklonit moře, aby jim zachovalo přízeň a přístav si udržel své postavení prvořadé námořní velmoci.²⁵¹ Harff se kromě zásnub dóžete s mořem zúčastnil okázalé slavnosti na prostranství před chrámem svatého Marka, která završovala benátský karneval.

K oblíbeným kratochvílím zámožných pánů patřilo nakupování. Dokládá to následující vzpomínka Jana z Lobkovic: *„Po obědě šli jsme se toulat, abychom se podívali mezi krámy, co prodávají, neb toho času jarmark byl, ..., viděli jsme mnoho čistých věcí prodávati, od zápon, prstenův, drahého kame- ní, perel a rozličných jiných věcí od zlata a stříbra a toho veliké množství.“*²⁵² Dva dny poté se Lobkovic znovu vypravil do míst, kde obchodníci prodávali šperky a další drahocenné zboží. Při této procházce mu dělal společnost Kryštof Bavorský.

Poutníci si často všímali pohledných benátských žen, které bývaly velmi nazdobené a oblečené v drahých šatech, což nám dosvědčí krátké úryvky ze spisů Heinricha von Zedlitz, Jana Hasištejnského a Arnolda von Harff: *„V oknech stálo mnoho nazdobených žen...“*²⁵³ *„Také jsme viděli tu tehdaž*

²⁴⁹ J. HASECKER, *Die Johanniter und die Wallfahrt*, s. 185.

²⁵⁰ Více o těchto slavnostech A. DENKE, *Venedig als Station und Erlebnis*, s. 158-173.

²⁵¹ Tímto rituálem se podrobněji zabíral Jan HRDINA, *Zásnuby dóžete s mořem. Benátky očima pozdně středověkých poutníků*, in: *Dějiny a současnost* 27, 8/2005, s. 33-36. Zdá se, že počátky obřadu sahají do druhé poloviny 12. století. Udržel se přinejmenším do konce 16. století, kdy jej zaznamenal Kryštof Harant.

²⁵² Jan Hasištejnský, s. 23-24.

²⁵³ Heinrich von Zedlitz, s. 106.

*mnoho krásných paní a velmi přípravných.*²⁵⁴ „Toho času jsem tam viděl velmi krásné mladé nazdobené ženy v nádherných šatech a s drahými šperky.“²⁵⁵

K rozptýlení bylo možné využít sítě vodních kanálů, jimiž je město svatého Marka protkáno. Z dlouhé chvíle se projížděl lodí po městě Heinrich von Zedlitz s několika společníky. Lobkovic nedlouho před naloděním se zaujetím sledoval závody malých čtyřveslic, nejprve s ženskými, poté s mužskými posádkami.

Na zámořské lodi byly možnosti trávení volného času omezené. V Benátkách si někteří z poutníků pořídili zásobu papíru a inkoustu, aby si mohli cestou vést deník či zapisovat své postřehy. Mnozí si před vyplutím zakoupili nebo vypůjčili rozličné knihy – často se jednalo o průvodce po Svaté zemi.²⁵⁶ Jak mohla na lodi vypadat poobědová siesta, popisuje Oldřich Prefát: „Někteří hráli vrhcáby, v karty, někteří sobě něco čtli, jiní rozprávěli... Jiní pak také spali a činili, co se každému vidělo a zdálo i náležité bylo.“²⁵⁷ Po večeři se poutníci scházeli nahoře uprostřed lodi a zpívali sborově mariánský hymnus *Salve Regina*, někdy i *Christe, qui lux es et dies*. Nejednou pozorovali „*metati se delfíny ryby v moři.*“²⁵⁸

Jak plyne již z Prefátových slov, ani v průběhu pouti se leckteří poutníci nezříkali hazardních her. V účetní knize Hanse Hundta se velmi často opakuje formulace „*meinem gnedigsten hern zum spil*“²⁵⁹, která nasvědčuje tomu, že si Fridrich Moudrý s oblibou krátil dlouhou plavbu po moři hrou o peníze s lidmi ze svého doprovodu. Velmi rozšířená byla ve středověku hra v kostky, ale stejně dobře Fridrichovi a jeho kumpánům mohly posloužit karty, jejichž koupi rovněž zaznamenal kurfiřtův účetní.²⁶⁰

Při zastávkách na pevnině se křesťanští poutníci pravidelně účastnili bohoslužeb v místních svatostáncích. K improvizovaným mším se posádka a cestu-

²⁵⁴ Jan Hasištejnský, s. 24.

²⁵⁵ Arnold von Harff, s. 82.

²⁵⁶ A. DENKE, *Venedig als Station und Erlebnis*, s. 86-87.

²⁵⁷ Oldřich Prefát, s. 61.

²⁵⁸ Tamtéž, s. 87.

²⁵⁹ První takový záznam se váže ke 2. a 3. červnu.

²⁶⁰ Hans Hundt, s. 48.

jící scházeli rovněž během plavby na palubě. Tyto obřady se omezovaly na tři společné modlitby denně, většinou však jen na ranní recitaci *Ave Maria* a večerní zpěv *Salve Regina*.²⁶¹ Kromě toho si poutníci – zejména ti, kteří byli duchovního stavu – jistě našli čas na individuální modlitby.

Nepochybně nejen Jan Hasištejnský pozoroval cestou podél pobřeží krajinu. Všiml si jak výrazných dominant (hradů, kostelů či klášterů), tak místní flory a fauny. Velmi zasvěceně pak tuto krajinu popsal díky častým rozhovorům s patronem Agostino Contarinim.²⁶² Společenská konverzace s patronem a se spolucestujícími byla na lodi vedle sledování cesty jednou z nejpřirozenějších činností. Několikatýdenní plavba skýtala poutníkům dostatek času na to, aby mohli sdílet své zážitky, svěřovat se ostatním se svými starostmi, navazovat nová přátelství s krajany, družít se s cizinci a procvičovat si tak jazykové dovednosti, nebo naopak pomlouvat ty, kteří jim z jakéhokoliv důvodu nebyli sympatičtí.

Zvláštní kratochvíli zažil Oldřich Prefát z Vlkanova na svatého Martina, kdy se jeho plachetnice utkala s dalšími dvěma benátskými loděmi v zinscenované šarvátce. Posádky všech lodí při té příležitosti mohutně bubnovaly a pískaly, celé představení trvalo asi hodinu. Oldřichovi se tato podívaná, která zpestřila jindy jednotvárnou plavbu, velmi líbila.²⁶³

S povděkem byla vítána jakákoliv zastávka v přístavu, která prolomila monotónní život na lodi. Oldřich Prefát se na Korfu se svými spolucestujícími celý den procházel po městečku a až do večera se toulal po ostrově Zakyntos. Obdobným způsobem poznával Krétu. Při plavbě zpět si Prefát a jeho společníci užívali pobyt na Kypru v městě Larnaka „*majíc dobrou vůli, se procházejíc a každého skůro dne v moři koupajíc*.“²⁶⁴ Při těchto toulkách mimo jiné navštívili místo, na kterém se z mořské vody vysoušela sůl. Podobně k zastavením v přístavech přistupoval Kryštof Harant o půl století později.

²⁶¹ A. DENKE, *Venedig als Station und Erlebnis*, s. 101-102.

²⁶² Podle Svatopluka Součka byl Lobkovic díky přátelskému vztahu s patronem jedním z nejlépe informovaných autorů cestopisů – S. SOUČEK, *A Czech Nobleman's Pilgrimage*, s. 237-238.

²⁶³ Oldřich Prefát, s. 373-374.

²⁶⁴ Tamtéž, s. 360.

Na Krétě zhlédl neobvyklé pohřební rituály. Truchlící ženy při nich srdceryvně naříkaly a vytrhávaly si vlasy.²⁶⁵

S pečlivě připraveným programem očekávali poutníky johanité na ostrově Rhodos. Ochotně jim ukazovali silné opevnění a přístavní pevnost, pochlubili se řádovou flotilou a většinou jim předvedli turecké zajatce, kteří museli nuceně pracovat na galérách nebo na údržbě opevnění. Představitelé řádu vyprávěli dobrodružné historky o obléhání ostrova Turky v roce 1480, kdy se přes dva tisíce profesionálních válečníků 89 dní udatně bránilo stotisícové osmanské přesile. Neopomínali přitom ukazovat, jaké škody toto obléhání napáchalo. Ve snaze o maximální autentičnost zavedli johanité minimálně dvě skupiny v roce 1519 na popraviště, kde na šibenicích viselo 50-60 horkem vysušených mrtvol tureckých pirátů. Řád se tak snažil prostřednictvím poutníků a jejich cestopisů ovlivňovat veřejné mínění na Západě. Rhodští rytíři chtěli vyvolat dojem, že jsou neohroženými bojovníky, kteří dokážou úspěšně vzdorovat muslimskému náporu, a zároveň se starat o křesťany, kteří putují do Svaté země. Tato propaganda měla legitimizovat existenci řádu. Ve skutečnosti se pouti převážné většiny křesťanů směřujících do Jeruzaléma odehrávaly takřka výhradně v režii Benátčanů a františkánů-observantů. Úloha johanitů byla poměrně nevýznamná. Rovněž prezentované úspěchy v boji proti „pohanům“ byly nadsazené.²⁶⁶

Na ostrově kvetl obchod s orientálními šátky a koberci. Například Fridrich III. Moudrý si tam koupil 33 koberců v hodnotě přesahující 80 dukátů.²⁶⁷ Za zmínku dále stojí nejbohatší sbírka církevních relikvií na cestě mezi Benátkami a Jeruzalémem, která se nacházela v řádovém domě rhodských rytířů.²⁶⁸ Oldřich Prefát, putující krátce před polovinou 16. století, zůstal o zastávku na

²⁶⁵ Podle Marie Koldinské Harant tento obřad naoko odsuzoval, ale současně mu s chutí přihlížel. Myslím, že se v tomto případě jedná o příliš volnou interpretaci Harantova cestopisu. Inkriminovanou pasáž viz Marie KOLDINSKÁ, *Kryštof Harant z Polžic a Bezdrůžic. Cesta intelektuála k popravišti*, Praha – Litomyšl 2004, s. 85-86. Srovnej J. DOŠTÁL (ed.), *Cesty do Svaté země*, s. 123-124.

²⁶⁶ J. HASECKER, *Die Johanniter und die Wallfahrt*, s. 187-206.

²⁶⁷ Hans Hundt, s. 59.

²⁶⁸ Účastník pouti z doprovodu Fridricha Moudrého věnoval této sbírce pouze lakonickou poznámku: „[Die Johanniter – pozn. V.H.] zeigten uns viel Heilthum, wie man denn pflegte, da der römisch und bābstisch Ablaß noch galt.“ Spalatin, s. 81.

Rhodu a prohlídku tamních relikvií ochuzen, ostrov byl v té době již více než dvě desetiletí pod tureckou nadvládou.

Ve Svaté zemi navštěvovali křesťané především místa spjatá s životem a umučením Ježíše Krista. Sotva zakotvili v Jaffě, zapěli obvykle spontánně *Te Deum laudamus*. Aby si ukrátili čekání na glejty, mohli se procházet po tomto přístavním městě, potulovat se mezi muslimskými stany a prohlížet si koně místních obyvatel.

Doba, kterou poutníci strávili v Jeruzalémě, se lišila. Zatímco Jan z Lobkovic s Heinrichem von Zedlitz tam zůstali jeden týden, pobyt Martina Kabátníka trval třikrát déle a Mešulam z Volterry setrval ve Svatém městě skoro celý měsíc. Tohoto času se každý snažil co nejlépe využít k návštěvě nejvýznamnějších svatých míst. Křesťany doprovázeli mniši z bosáckého kláštera na hoře Sion, kteří jim u každého místa pověděli, jaká událost se tam přihodila a jaké je tam možno získat odpustky. Svůj výklad podávali bosáci v několika jazycích. Lobkovic se zmiňuje o latině, italštině, němčině a francouzštině, Prefát o italštině, francouzštině a nizozemštině.

Vrcholným okamžikem pouti býval pro křesťany vstup do chrámu Božího hrobu. Skupinu Oldřicha Prefáta tam Turci zamkli na celou noc. Poutníci se uvnitř zuli, zažehli svíčky a před Božím hrobem sborově zapěli *Salve Regina* a další duchovní písně. Poslední noc strávili na modlitbách v tomto posvátném prostředí zbožní poutníci z výpravy Jana z Lobkovic. Někteří z nich byli pasováni na rytíře Božího hrobu.²⁶⁹

Podobně jako mnohá jiná pro poutníky zajímavá místa bývala prohlídka chrámu Božího hrobu zpoplatněna. „*Musí peníze míti, kdo tam chce jíti; k hrobu bez peněz puštěn nebude,*“ glosuje tuto výdělečnou činnost muslimů Kabátník.²⁷⁰

Již ve středověku docházelo k postupnému znehodnocování posvátných míst. Svědectví o této zhoubné činnosti poutníků přináší Martin Křivoústý: „*Ten kámen [na němž ležel Ježíš – pozn. V.H.] jest obložen pulérováním*

²⁶⁹ O tomto rituálu více Valmar CRAMER, *Der Ritterschlag am Heiligen Grabe. Zur Entstehung und Frühgeschichte des Ritterordens vom Heiligen Grabe*, in: *Das Heilige Land in Vergangenheit und Gegenwart* 2 (1940), s. 137-199.

²⁷⁰ Martin Kabátník, ed. J. Dostál, s. 22.

*kamenem, aby jeho poutníci netloukli, chtě jeden každý z nich něco mítí z hrobu božího.*²⁷¹ Jana z Lobkovic dokonce kvůli tomuto poutnickému „zvyku“ mniši k Božímu hrobu vůbec nepustili.²⁷² Velmi rozšířeným nešvarem bylo i vyrývání znaků na viditelných místech sakrálních staveb. Oldřich Prefát objevil přímo v chrámu Božího hrobu do kamene vyrytý erb Jana Zajíce z Házmburka. Někteří poutníci si patrně neuvědomovali, že nevratně poškozují nejcennější památku na evangelijní události.

Dalším důležitým cílem návštěv křesťanů byla Olivetská hora, odkud Ježíš podle Nového zákona vystoupil na nebe. Z vrcholu této hory mohli poutníci obdivně shlížet na Jeruzalém. Samozřejmostí byl výlet na oslech do Betléma k jeskyni, kde stávaly jesličky s malým Ježíškem. Výprava k řece Jordánu nebyla zcela bezpečná, proto zůstávali někteří poutníci raději v klášteře. Ti, kteří se nenechali od putování k Jordánu odradit, se po příchodu k řece vyslékli z šatů a každý z nich se v ní obvykle třikrát ponořil ve jménu svaté Trojice. Projížděli též kolem Mrtvého moře, v něm se ale nekoupali. Podle smlouvy s patronem měli být poutníci dovedeni i do města Hebron. Někteří navštívili navíc klášter svaté Kateřiny na hoře Sinaj, odkud donesl Mojšíš Izraelitům tabule s Desaterem.

Kromě ohledávání svatých míst vyraželi křesťanští poutníci do ulic Jeruzaléma i s čistě profánními úmysly. Najímali si tlumočníka, který uměl turecky a italsky, obcházeli místní obchody a nakupovali. Tlumočnicků žilo ve Svatém městě několik a sami chodili cizincům nabízet své služby.

Židé vyhledávali ve Svaté zemi jiná místa než křesťané, zejména hroby svých spravedlivých a svatých předků. Mešulam z Volterry uvádí, že v okolí Jeruzaléma se nachází řada jeskyní, v nichž jsou pohřbeni zbožní mužové, například Šimon Spravedlivý. Do Ramy židé směřovali k hrobu proroka Samuela a do Meronu k hrobům Hilela a Šamaje. Rabi Ovadja se modlil také u Ráchelina náhrobku nedaleko Hebronu, v jeskyni proroka Zachariáše či u hrobu proroka Agea na Olivové hoře. Mnohá další posvátná místa zmiňuje ve svém spise Moše Basola.

²⁷¹ Martin Křivoústý, s. 82.

²⁷² Olamování kousků relikvií bylo mezi poutníky ve Svaté zemi běžnou praxí – viz Petr HLAVÁČEK, *Nový Jeruzalém?*, s. 256.

Také židovští cestovatelé si na Blízkém východě našli čas na světské radovánky. Příležitost se jim naskytla například při oslavě šabatu. Rabi Ovadja se v Alexandrii zúčastnil židovské hostiny, při níž si pochutnával na všelijakých sladkostech a popíjel silné víno. Přiznává, že nezůstal střízlivý.²⁷³ Na podobné hostiny byl zván i Mešulam z Volterry. Tento syn italského bankéře kromě toho rád pozoroval domorodce a jejich zvyklosti, nemohl se vynadívát zvláště na obchodníky s luxusním zbožím; v Damašku si s potěšením prohlížel nabízené drahé kameny, perly, koření, hedvábí či pozlacené mosazné nádoby.²⁷⁴

Mnoho nevšedních zážitků čekalo na poutníky, kteří se vypravili do Egypta a dalších oblastí Blízkého východu. Když se Martin Kabátník ubytoval v Káhiře, zasvětil zbytek dne odpočinku. V dalších dnech se procházel po městě. Přál si je projít celé, což se mu pro jeho obrovskou rozlohu nemohlo podařit. V ulicích Káhiry zažil nejedno překvapení. „*Tu sem viděl hráče rozličných her hrajících, šermy divné, kajklířství rozličná, kolby, honby, jiné hry divné, nám v našich zemích neobyčejné a o mnohých neslýchané, o nichž by bylo možno psáti.*“²⁷⁵ Arnold von Harff si v Káhiře prohlédl sultánův palác. Později podnikl výlet k pyramidám a vylezl na vrchol největší z nich, odkud se mu naskytl pěkný výhled na egyptskou zemi. Mešulam z Volterry byl v Egyptě ohromen množstvím obchodů a rozmanitostí nabízeného zboží.

Během svého třítýdenního pobytu v Cařihradu se Arnold von Harff setkal se sultánem a prohlédl si jeho palác, podnikl výlet do míst, kde stávala slavná Trója, a neopomněl navštívit věhlasný chrám Hagia Sofia, který Turci přetvořili na mešitu. V ulicích města pozoroval lvy, slony, gazely, divoké kočky, krysy, myši a ježky přikované řetězy. Nepřeberné množství zkrocených zvířat zde spatřil též Václav Vratislav z Mitrovic o století později. Kromě rysů, hyen, levhartů, medvědů a lvů narazil i na „*rozličné zeměplazy prvé nevidané, rozmanité ptáky, všelijaké hry kejklířské s osly, s koňmi, kozly a rozličnými zvířaty.*“²⁷⁶ O pozornost kolemjdoucích neusilovali jen krotitelé zvířat, ale i šermíři, lukostřelci či zápasníci. Český diplomat s oblibou chodíval do sultá-

²⁷³ Rabi Ovadja, s. 93-94.

²⁷⁴ Mešulam z Volterry, s. 63-64.

²⁷⁵ Martin Kabátník, ed. L. Storchová, s. 7.

²⁷⁶ M. NEDVĚDOVÁ (ed.), *Příhody*, s. 78.

nových koníren prohlédnout si nádherné koně či na procházku do sultánových zahrad.²⁷⁷

Neznámé druhy živočichů zaujaly řadu dalších cestovatelů. Svým čtenářům je mnozí z nich popisovali pomocí různých přirovnání. „*Na Nilu jsem viděl žábu, jíž se arabsky říká at-timsáh – větší než medvěd a na kůži má něco, co se podobá bradavicím,*“ charakterizoval rabi Ovadja krokodýla.²⁷⁸ Žirafa měla podle Kabátníka hlavu podobnou jako zubr a jeho hodnocení tohoto vysokého zvířete je dnes úsměvné: „*Než o tom sem nic neslyšel, by statečné bylo anebo co divného činilo, než vodili se s ním po městě, ukazujíc je lidem.*“²⁷⁹ Kryštof Harant považoval žirafu za křížence velblouda a leoparda. Někteří z poutníků – například Bernhard von Breydenbach, Konrad von Grünemberg nebo Arnold von Harff – své popisy pro jistotu doplnili ilustracemi. Harffovy obrázky pštrosa, leoparda, krokodýla a žirafy jsou poměrně zdařilé. K většině jeho vyobrazení živočichů lze dohledat nějaký dřívější vzor, ale například jeho ztvárnění krokodýla je věrnější než všechny předlohy, které mohl ve své době použít.²⁸⁰ Část poutníků si kupovala cizokrajná zvířata jako suvenýry. Oldřich Prefát si v Palestině pořídil dva chameleóny, které chtěl přivézt na ukázkou do Prahy. Jeden z nich však posel a druhý se mu zatoulal na lodi. Fridrich Moudrý si pro změnu koupil papouška.

Co k tomu dodat? Pout' do Jeruzaléma byla svým způsobem svébytným trávením volného času šlechty a měšťanů, kteří si ji mohli dovolit. Cestou sice museli oželeť některé tradiční zábavy, zato se mohli těšit na nevšední zážitky. Křesťané se vydávali po stopách Ježíše, židé chtěli uctít památku svých spravedlivých předků. To však v žádném případě neznamená, že by těmito lidem v průběhu pouti na nic jiného nezbýval čas.

²⁷⁷ O cestovatelských zážitcích z Cařihradu více Peter SCHREINER, *Konstantinopel – eine Stadt ohne Menschen? Reisende aus fünf Kulturkreisen berichten*, in: *Das Mittelalter. Die Perspektiven der mediävistischen Forschung* 3 (1998), s. 127-140.

²⁷⁸ Rabi Ovadja, s. 96.

²⁷⁹ Martin Kabátník, ed. L. Storchová, s. 17.

²⁸⁰ K vyobrazením zvířat v cestopisech zevrubněji A. BETSCHART, *Zwischen zwei Welten*, s. 65-74.

„Doprovodný program“ poutí do Jeruzaléma býval vsutku bohatý. Zahrnoval průzkumné procházky, návštěvu pamětihodných míst či prohlídku vystavených relikvií. Valná část tohoto programu byla organizována Benátčany a františkány-observanty. První měli faktický monopol na hromadnou přepravu poutníků do Svaté země, druzí měli obdobné postavení v provádění křesťanských poutníků po Jeruzalémě a jeho okolí. Pozadu nezůstávali ani johanité, kteří se snažili využívat těchto poutí – ačkoliv k tomu neměli takový prostor – ke zveličování svého významu prostřednictvím důmyslně promyšlené propagandy, která spoluvytvářela jejich obraz v Evropě.

Během cesty se poutníci sice nemohli oddávat lovu či turnajovému zápolení, i tak jim však zbývalo dost možností k rozptýlení. Mohli si číst, vést deník, zpívat, povídat si nebo se rozhlížet po okolí z paluby lodi či z nejrůznějších vyvýšených bodů. Kromě toho se účastnili různých regionálních slavností a rituálů, kochali se luxusním zbožím, nakupovali suvenýry a pozorovali krásné ženy, neznámé živočichy nebo všelijaké kejklíře. Jak jsme se mohli přesvědčit, leckteří jedinci se ani cestou k nejvýznamnějšímu poutnímu místu křesťanského světa nezdráhali hrát o peníze.

Nebezpečí

Není pochyb o tom, že cestování ve středověku a raném novověku bylo velmi nebezpečné. Následující pasáž je rozdělena na dvě části: První pojednává o nebezpečích číhajících na moři, druhá o těch, která poutníkům hrozila na souši.

Při plavbě po moři docházelo k velmi dramatickým okamžikům. Zmítala-li se loď ve vlnách rozbouřených běsnícími živly, propadali poutníci beznaději. Své pocity dokázali někteří z nich později velmi barvitě vylíčit, mezi nimi Oldřich Prefát z Vlkanova, Jan Hasištejnský z Lobkovic a Mešulam ben Menachem z Volterry. V době klidnějšího povětří mohli jejich životy pro změnu ohrožovat zákešní piráti. S krvavým střetnutím s piráty měl osobní zkušenost Oldřich Prefát.

Pohyb po souši se také jen málokdy obešel bez útrap. Poutníky zmáhalo horké podnebí, na které nebyli zvyklí. Arnold von Harff a Mešulam z Volterry nás seznámí s nástrahami egyptské pouště. Příchozí cizozemci se právem

obávali nevyzpytatelného chování nedůvěřivých domorodců. Někteří z nich, jako Martin Kabátník, se dokonce opakovaně stávali lákavým terčem útoků různých kriminálních živlů. Nakonec uvidíme, že ani v 16. století nebylo cestování na Blízký východ bezpečnější než na konci středověku, kdy zažívalo svůj největší rozkvět.

Při plavbě lodí po moři se poutníci nejednou pohybovali mezi životem a smrtí. Dosti výmluvně o tom vypovídají zápisky Oldřicha Prefáta. Na palubě nemohli cestující zůstat kvůli dešti, zimě a prudkému větru. Dole bylo velmi dusno a všechno tam praskalo „*jako kdyby jednoho do sudu zabedně, zevnitř jich několik palicemi na sud tlouklo.*“²⁸¹ V průběhu takové bouře „*mnohý mdlejšího přirození leží co umrlý, jiný jest co omámený, některý nechutenství má a se ustavičně dáví, mnohý co v mdlobách leží.*“²⁸² Při každém zlověstném zapraskání poutník očekával, že se v nejbližším okamžiku dostaví smrt. „*Spomoci nemůže žádné umění, žádní doktoři a lékaři, žádné byliny, pilule, recepty a apatěky nemůž tehda pomoci, ani papež, ani císař, ani král, ani který jiný v světě potentát.*“²⁸³ Nezbyvalo nic jiného, než se modlit a doufat, že všechno dobře dopadne.

Dramatická slova o mořské bouři si neodpustil ani Jan z Lobkovic: „*V noci strhlo se náramné povětrí s velikým blýskáním a trvalo do samého rána, i obětovali jsme všickni Bohu, že jsme byli v přístavu; neb kdyby nás bylo takové povětrí na velikém moři zastihlo, bylo by zle o nás.*“²⁸⁴ Většímu ohrožení byl Jan vystaven krátce poté na menší bárce, kterou si s několika spolucestujícími najal, aby se rychleji dostal do Benátek: „*Tu veliké vlny jako domy, větrem jsouce hýbány, bárku tak vznášely, jakoby po žebřících nahoru a dolů chodila.*“²⁸⁵ Vodu museli z lodi vylévat škopky a v úzkosti všichni přísahali, že vykonají pouť do Lorety nebo že tam aspoň pošlou oběť.

Při velké bouři hleděl smrti do tváře rabi Ovadja z Bertinory. Běsnění mořského živlu u egyptské Alexandrie trvalo podle jeho svědectví celý den. Loď

²⁸¹ Oldřich Prefát, s. 400.

²⁸² Tamtéž, s. 400.

²⁸³ Tamtéž, s. 402.

²⁸⁴ Jan Hasištejnský, s. 145.

²⁸⁵ Tamtéž, s. 147.

se bezmocně zmítala ve vlnách, jelikož se jí utrhly dvě kotvy ze tří. „*Mořské vlny se přes nás valily; smýkáni a hnáni po moři jsme se domnívali, že se loď jistě rozlomí, protože byla stará a zchátralá, voda se do ní valila seshora i zdola, a navíc to místo bylo plné skal a útesů,*“ popisuje chvíle naplněné strachem a úzkostí Ovadja.²⁸⁶ Všichni horečně nabírali vodu do kbelíků a vylévali ji z lodi, dokud se moře neuklidnilo.²⁸⁷

Další obávanou hrozbou bylo uvíznutí lodi na mělčině, které mohlo zapříčinit její rozlomení. Takovou zkušenost málem prodělal Mešulam z Volterry na janovském obchodním plavidle u alexandrijského pobřeží. Místní Janované se snažili vyprostit své krajany pomocí jeřábu, což se jim po vynaložení značného úsilí nakonec podařilo.²⁸⁸

„*Chtěje lísti z bárky do navi nahoru, vlna odrazila bárku od navi a já upadl ve všem do moře a zmáčel jsem se, však hned mi ven pomohli,*“ dokládá Prefát, že ani běžné šplhání z člunu na plachetnici nebylo vždy zcela bezpečné.²⁸⁹ Něco podobného se dokonce dvakrát přihodilo rabi Mešulamovi. Poprvé vypadl do moře u břehů Kréty z kymácejícího se člunu, potopil se až ke dnu a spolykal množství slané vody. Naštěstí ho pohotově zachránili přítomní námořníci. Podruhé se s ním převrhl celý člun u modonského přístavu. V tomto případě se stačil zachytit lodního žebříku, ale přišel o drahý prsten, který mu sklouzl z prstu do moře.²⁹⁰

Zjevná rizika s sebou nesla i manipulace s ohněm na palubě lodi. Zvláště vznášela-li se smůla, kterou tesaři nahřívali v kotli na ohništi. Když se posádce podařilo uhasit takový požár, mohla být vděčná Bohu, že neshořela celá loď. Leccos se mohlo přihodit i při pravidelném vytahování kotvy. Prefát líčí příhodu, kdy rumpál přerazil jednomu námořníkovi nohu ve stehně.

Osudným se poutníkům mohlo stát střetnutí s tureckými piráty. Pokud k něčemu takovému došlo, rozdal patron námořníkům i poutníkům ručnice,

²⁸⁶ Rabi Ovadja, s. 92.

²⁸⁷ Na mořský živel pohlíželi cestovatelé s velkou pokorou i v následujících staletích – Zdeněk HOJDA (ed.), *O mořských nebezpečnostech. Malá antologie textů českých autorů 16.-18. století*, in: Dějiny a současnost 29, 3/2007, s. 36-39.

²⁸⁸ Mešulam z Volterry, s. 32-33.

²⁸⁹ Oldřich Prefát, s. 70.

²⁹⁰ Mešulam z Volterry, s. 65-67.

muškety, oštěpy, rapíry a kulaté štíty, aby se mohli krýt před záplavou tureckých šípů. Jakmile piráti přirazili k benátské plachetnici a drápali se po žebřících nahoru, bylo nutno je nekompromisně zahnat sprškou kamení. Na vlastní kůži takové přepadení zažil Oldřich Prefát. Na jeho plachetnici zaútočilo pět tureckých veslic, které benátské lodi málem sestřelily stožár s hlavní plachtou. „*A tak v té šarvátce, kterou jsme s Turky na moři měli, jest zastřeleno v naší navi 12 osob, 6 poutníkův, 5 marinářů pacholků a dvanáctý náš puškář,*“ vypočítává počet obětí Prefát, jenž byl sám lehce zraněn tureckým šípem.²⁹¹ Když turecké lodi zmizely, zapěli poutníci s úlevou *Te Deum laudamus*.

Očitým svědkem dvě hodiny trvajícího boje na otevřeném moři byl Mešulam z Volterry. Roztržku však nevyvolali piráti, nýbrž dvě plavidla z benátské válečné flotily, která napadla janovskou obchodní loď, na níž se Mešulam plavil. Střetnutí bylo po vleklém vyjednávání ukončeno uzavřením příměří.²⁹²

Středoevropané se na Blízkém východě často museli vyrovnávat s vyššími teplotami, než na jaké byli zvyklí ze své domoviny. „*Horko té krajiny jest nesnesitelné lidem nenavyklým, takže mnozí tu poutníci od horka umírají tak, že zdraví přicházejí z Jeruzaléma a přijdouce z oslův aneb s koní padají a náhle mrou,*“²⁹³ vzpomínal Martin Křivoústý na pobyt v okolí Jericha. Zpátky do Jeruzaléma se vracel raději v noci. Oldřich Prefát se ocitl v ohrožení života při výstupu na horu Pokušení severozápadně od Jericha, kde se Ježíš podle bible čtyřicet dní postil. Kvůli velkému horku raději Oldřich upustil od dobývání hory a při sestupu „*často odpočívaje, velmi těžce, nevěda jináč, než že musím umřít, neb mi hrubě mdlo, horko a těžko bylo, takže jsem sotva duši popadal.*“²⁹⁴ Z devatenácti osob výstup dokončilo jen pět.

Jan Hasištejnský varuje před studnami v kraji mezi Jaffou a Ramou, „*neb jsou v nich vody náramně nezdravé, tak že ze dvacíti jeden není, kdo je koliv pil, by od nich velmi nemocen nebyl, jakož mi patron náš pravil, málo se jich*

²⁹¹ Oldřich Prefát, s. 330.

²⁹² Mešulam z Volterry, s. 27-30.

²⁹³ Martin Křivoústý, s. 85-86.

²⁹⁴ Oldřich Prefát, s. 260.

*zhojí a mnozí zemrou.*²⁹⁵ O riziku dehydratace a vyrovnávání se s nedostatkem pitné vody byla řeč již v podkapitole věnované stravování.

S nesnesitelným horkem a omezenými zásobami vody se potýkali především poutníci, kteří museli překonat nehostinnou poušť na cestě mezi Jeruzalémem a Káhirou. Arnold von Harff nás informuje, že mnozí lidé umírali při přechodu pouště na nemoci způsobené extrémním horkem. Jeho karavana mījela mrtvolu lidí i padlých velbloudů s vyklovanýma očima.²⁹⁶ Poutník se ve svém vlastním zájmu měl připojit k početné karavaně, sám by se totiž mohl lehce stát obětí některé z obávaných tlup divokých Arabů. Podle Mešulama z Volterry se v poušti skrývaly hordy loupežníků, kteří byli zahrabaní v písku až po krk a číhali, až pojedou kolem početně slabší skupina, aby ji mohli přepadnout a okrást o všechno.²⁹⁷

S ohledem na tyto potulné tlupy bylo jistě velmi riskantní nocovat pod širým nebem v pouštním písku nebo na nechráněných polích. Pokud karavana či skupina poutníků rozdělala oheň, nemohla uniknout pozornosti těchto všehoschopných Arabů. Naše prameny se o žádném nočním přepadení nezmiňují, můžeme tedy předpokládat, že ozbrojený doprovod spolehlivě plnil své povinnosti a držel v noci hlídky, aby mohli kupci a poutníci nerušeně spát.

Již v podkapitole o obvyklém průběhu křesťanské pouti do Svaté země je zmíněno, že na začátku cesty do Orientu vyměňovali křesťanští poutníci své oblečení za prostou kutnu, aby na sebe zbytečně neupozorňovali. Ze stejného důvodu doporučoval Mešulam z Volterry svým následovníkům, aby se při přechodu pouště oblékli a chovali stejně jako Turci. V přestrojení za Turka muslimskými zeměmi neváhal cestovat Arnold von Harff. Oldřich Prefát se ve Svaté zemi kvůli válečnému stavu mezi habsburskou monarchií a osmanskou říší vydával za Francouze. Krušné chvíle zažil při odjezdu z Jeruzaléma, když jeho skupinu za městem obstoupili Turci se zbraněmi. Patron musel všechny poutníky vyvolat jménem a uvést jejich národnost. Kdyby na Prefáta někdo z místních promluvil francouzsky, jeho falešná identita by byla prozrazena.²⁹⁸

²⁹⁵ Jan Hasištejnský, s. 101.

²⁹⁶ Arnold von Harff, s. 142-143.

²⁹⁷ Mešulam z Volterry, s. 50.

²⁹⁸ Oldřich Prefát, s. 296-297.

Minimalizovat možná rizika měla celá řada dalších opatření. Nebylo radno komukoliv prozrazovat skutečný cíl cesty, cestovatel by tím totiž mohl vzbudit podezření, že má u sebe větší obnos peněz. O bezpečnost hlavní skupiny poutníků, která se do Palestiny plavila organizovaně na benátské lodi, se měl podle vzájemné úmluvy postarat jejich patron. Dolnorýnský rytíř Harff, jenž putoval na vlastní pěst, si najal zkušeného tlumočníka a snažil se v průběhu celé své pouti držet kupců, kteří znali cesty, jazyky a místní obyčeje. V Benátkách si pořídil uzamykatelnou bednu z jedlového dřeva, protože se doslechl, že námořníci jsou nechvalně známí krádežemi. Část peněz si dal do úschovy k německým kupcům, aby si je mohl později vybírat v městech na Blízkém východě, v nichž tito kupci obchodovali.²⁹⁹ Zkušeného průvodce si zjednal též Martin Kabátník, další z osamělých poutníků.

Čtenáře, kteří by se ocitli v těchto krajích, Kabátník nabádal, aby muslimům nehaněli jejich víru, ba co víc, aby o ní radši před nimi vůbec nemluvili, pokud se nechtěli vystavit nebezpečí. V podobném duchu promlouval představený kláštera na hoře Sion, který se v Jaffě ujímal organizovaných výprav poutníků. Hostům vždy vysvětloval, jak by se měli chovat během svého pobytu ve Svaté zemi. Varoval je před tím, aby vedli s muslimy rozepře ve věroučných otázkách, apeloval na ně, aby se jim nemstili, zažijí-li jakékoliv příkoří, a aby u sebe nenosili žádnou zbraň kromě nože.

Cizinec musel být v nevyzpytatelném prostředí Blízkého východu neustále ve střehu před různými podvodníky, zloději a dalšími „lotry“. Martin Kabátník si v Ramě koupil chleba a sháněl ještě ječmen pro koně, když mu zatarasil cestu Arab, jenž jej nutil, aby mu prodal koupený chléb. Poté co Kabátník odmítl tuto směnu, Arab jej třikrát udeřil kyjem, s jakým tam měli domorodci ve zvyku chodit. Naštěstí se kolem nich seběhli lidé, kteří se českého poutníka zastali a dotěrného vyděrače obrátili na útěk. Na dalšího lumpa narazil litomyšlský měšťan v Jeruzalémě. Ten požadoval navrácení 30 zlatých, které však Kabátníkovi a jeho židovskému průvodci nikdy nesvěřil. „*Bojíce se horšího, úmluvu jsme s ním vzali, že od nás přijal XIV zlatých, [...], i odbyli jsme zlého, jakž jsme mohli.*“³⁰⁰ Křivda se naštěstí donesla k uším jeruzalémského

²⁹⁹ Arnold von Harff, s. 37 a 86-87.

³⁰⁰ Martin Kabátník, ed. J. Dostál, s. 17.

pána, jenž dal nepoctivce zpráskat. Provinilec se doznal a byl potupně zabit. Kdyby se však nepřiznal, Kabátník se Židem by sami dostali výprask sto ran bičem. Domnívám se, že Kabátník byl vystaven uvedeným útokům proto, že cestoval sám a představoval tak snadnější kořist, než kdyby byl obklopen dalšími křesťany a na jeho bezpečnost by dohlížel patron benátské lodi.

Nežřídka poutníci čelili vyděračskému chování úředníků, kteří dohlíželi na jejich pohyb po Svaté zemi. Jana Hasištejnského a jeho společníky jeden místní hejtman zastrášoval, že část poutníků deportuje až k sultánovi do Káhiry, nezaplatí-li mu 60 zlatých. Spropitné museli dát i domorodcům, kteří jim v Jaffě s kyji v ruce bránili v přístupu na galéru. Dva dny potom ještě čekali, než muslimové pustí jejich patrona. Celé tři týdny byl držen v zajetí Arnold von Harff cestou z Egypta do Palestiny. Příčiny svého uvěznění autor nerozvádí. Na vině mohlo být nezaplacené clo nebo svádění muslimské ženy, od čehož Harff vzápětí zrazuje své následovníky.³⁰¹

Půl dne cesty od Jeruzaléma byl hrstkou Turků přepaden saský kurfiřt Fridrich, když se na chvíli vzdálil od svého doprovodu. Jak se vše seběhlo, ve svém deníku zaníceně vylíčil jeho bavorský strýc Kryštof, který Fridrichovi okamžitě přispěchal na pomoc na svém koni. Nejdříve srazil několik protivníků z koní dobře mířenými hody kamenem. Poté vytasil svůj meč a zahnal ostatní na útěk.³⁰²

Jinověrci byli v muslimském světě pozdního středověku nuceni snášet nevráživé pohledy a četné ústrky od domorodých obyvatel. Pokud chtěl někdo putovat těmito končinami, musel se naučit veliké trpělivosti. „*Někteří pohané, když se setkají s křesťany, někteří zlořečí a plijí na ně aneb stepou je[...]* A *kdyby křesťan zase odpíral, zle by se měl, neb by hned musil zapřítí víry Kristovy neb zabit býti,*“ varuje Martin Křivoústý před horkokrevnými reakcemi na provokace muslimského obyvatelstva.³⁰³ Stížnosti poutníků na nepřátelské chování domorodců, které se navenek projevovalo nadávkami, pliváním, vyplazováním jazyků či házením kamenů, jsou v cestopisech velmi časté.³⁰⁴

³⁰¹ Arnold von Harff, s. 182.

³⁰² Kryštof Bavorský, s. 456-457.

³⁰³ Martin Křivoústý, s. 88.

³⁰⁴ Neznámý autor cestovní relace z roku 1494 k uvedeným nepříjemnostem přidává bombardování výkaly, jež musela snášet jeho skupina: „*Da seindt gar böese Haiden darinnen,*

Křesťané a židé museli před každou městskou bránou sesednout ze svých oslů a jít dále pěšky, „*neb pohané ten obyčej mají, že křesťanům do svých měst jeti nedají a zvláště ve dne, ale stalo-li by se, hned kamením házejí,*“ naznačuje Jan z Lobkovic, co by následovalo v případě, že by některý z křesťanů porušil toto pravidlo.³⁰⁵ Neohrožený dobrodruh Arnold von Harff se však chlubil, že tento zákaz nerespektoval a spoléhal na to, že byl oblečený stejně jako mameluci, kteří jej doprovázeli.³⁰⁶

Někdy postupovali organizované skupiny poutníků raději v noci, aby unikly pozornosti všetečných muslimů. Při nočních jízdách se však stávalo, že oslové s některými poutníky padali, jelikož nebylo pořádně vidět na cestu. Italský žid Moše Basola dokonce zažil pád z velblouda, když ho větev udeřila do tváře a srazila dozadu na zem. Po tomto pádu byl vydán napospas dvěma muslimům, kteří jej doprovázeli. Naštěstí mu nic zlého neprovedli.³⁰⁷

Aby zbytečně nevzbuzovali pohoršení a hněv muslimů, scházeli se křesťanští poutníci ve Svaté zemi k bohoslužbám v tajnosti uvnitř františkánských klášterů. Bosáci je budili přibližně dvě hodiny před svítáním, neboť s rzbreskem slunce už přicházeli ziskuchtiví muslimští kupci, kteří by byli schopní vyrazit dveře, kdyby jim mniši hned nepřišli otevřít.

Bezpečnostní situace se na Blízkém východě nezlepšovala ani v průběhu 16. století po připojení Sýrie, Palestiny a Egypta k Osmanské říši. Prefátovu výpravu doprovázeli z Jaffy Turci ozbrojení luky a šípy, aby poutníky cestou nikdo neobtěžoval. Při cestě z Ramy na ně domorodci pokřikovali různé nadávky, plivali na ně, ale nic vážného jim díky ozbrojenému doprovodu nepro-

Weiber, Mann unnd Khinder, die stuenndten heraussen auf der Straß unnd Gassnen, als wier durch ritten, plerretten uns an unnd rissen die Meuller gegen uns auf, spottenndten unnserr unnd warfen uns mitt Khott unnd Stainen.“ Gerhard FOUQUET (ed.), *Die Reise eines niederadeligen Anonymus ins Heilige Land im Jahre 1494*, Frankfurt am Main 2007, s. 180. Burgund'an Bertrandon de la Broquière se cítil ponížen ve chvíli, kdy mu kdosi z hloučku muslimů srazil z hlavy jeho široký klobouk, a on si nemohl dovolit opovážlivce ztrestat – M. NEJEDLÝ, *Paměti o varanovi*, s. 47.

³⁰⁵ Jan Hasištejnský, s. 101-102.

³⁰⁶ Arnold von Harff, s. 119.

³⁰⁷ Po tomto úrazu se o Moše Basolu postarala jedna vdova z Prahy (někteří hebraisté se domnívají, že tato vdova pocházela z Ferary), kterou mu „*Bůh seslal ku pomoci*“ – k této příhodě Moše Basola, s. 153-154.

vedli. I po Jeruzalémě je doprovázeli dva Turci s karabáči upletenými z býčích žláz. Pokud chtěli poutníci opustit horu Sion, museli chodit ve skupinkách, „*neb jednomu samému jíti jest nebezpečno a gardian také nedopustí.*“³⁰⁸

Rovněž cesta z Jericha do Jeruzaléma skýtala četná nebezpečí, na Prefátovu skupinu v doprovodu ozbrojených Turků si však místní zdivočelá sebranka netroufla.³⁰⁹ Od výpravy do města Hebron je zrazoval představený sionského kláštera, protože by „*mohli být oloupeni i ubyti od Arabů sedláků, Turků a jiných lotrů.*“³¹⁰ Čtrnáct poutníků (včetně Prefáta) však nezviklal, poněvadž měli na návštěvu Hebronu nárok podle smlouvy. Doprovázel je jeden mnich a turecký tlumočník na koni. V Betlémě se jejich doprovod rozrostl o další dva Turky na koních a deset tureckých pacholků s luky a šípy. Společně s majiteli oslů jich bylo čtyřicet. Při zpáteční cestě od Hebronu po nich jakýsi černý Arab střílel z luku a vymáhal od nich *mejdinu* (stříbrný egyptský peníz). Turecký doprovod jej po chvíli zpacifikoval.

Velice riskantní byla Harantova výprava na horu Sinaj na sklonku 16. století. Zpočátku postupoval tento renesanční kavalír s početnou karavanou, ale záhy se od ní společně se svým druhem Heřmanem Černínem a jedním arabským průvodcem odpojil, protože se šinula kupředu pomalým tempem. Při zpáteční cestě se k nim vetřel další Arab, jehož přítomnost se jim zle vymstila. Využil jejich bezmocnosti v hloubi egyptské poušti a poštvál na ně tlupu místních hrdlořezů s luky a dlouhými noži, kteří je okradli o část peněz (většinu jich Harant stačil skrýt do písku), většinu jídla a některé části oblečení. Přepadení mohli být rádi, že zůstali naživu.

Norbert Ohler shrnuje rizika cestování ke svatým místům těmito slovy: „Poutník musel snášet zimu i vedro, hlad a žízeň, nemoci a hmyz, musel se

³⁰⁸ Oldřich Prefát, s. 238. Gardianem (kvardiánem) je míněn představený kláštera františkánů-observantů na hoře Sion.

³⁰⁹ Cestu z Jeruzaléma do Jericha, která vedla pustinami, kde rostlo jen bodláčí, považoval kvůli všudypřítomným lotrům za nebezpečnou i Martin Křivoústý. Kryštofa Haranta při výpravě do Jericha doprovázela velmi draze zaplacená 50členná ozbrojená ochranka. Tlupy potulných Arabů se je cestou snažily okrádat o jídlo.

³¹⁰ Oldřich Prefát, s. 273.

umět postavit zlodějům, vrahům a pirátům, ani nemluvě o leckterém hostinském, který si zasloužil spíš oprátku než důvěru.“³¹¹

Středověcí a raně novověcí lidé, kteří se vydávali na daleké cesty, obvykle sepisovali před svým odchodem svoji poslední vůli. Riziko, že by se už nikdy nemuseli shledat se svými bližními, bylo poměrně vysoké. Poutníci si určitě uvědomovali, že budou ve Svaté zemi mnohými domorodými muslimy považováni za vetřelce a že jim nejednou půjde o život.

Je docela pozoruhodné, že ani hrůzostrašná líčení o běsnění vodního živlu při mořské bouři a skutečnost, že mnozí jejich předchůdci během náročné plavby zahynuli, neodradila tisíce poutníků od plavby lodí východním Středomořím. Možná alternativa, cesta po souši přes Malou Asii, jistě nebyla o mnoho bezpečnější a pohodlnější, tolik obávaná mořská bouře na této trase však nehrozila. Mnozí mohli suchozemskou trasu zavrhnout kvůli její zdlouhavosti a neprobádanosti, možná se v tom odráží snaha zdržovat se na muslimském území jen nezbytně nutnou dobu.

Popisy bouří a dalších dramatických situací jsou pro nás mimořádně cenné v tom, že se v nich do jisté míry zrcadlí spontánní pocity poutníků. Je sice možné, že někteří z nich trochu přeháněli, reálné nebezpečí zveličovali a volili takové výrazové prostředky, aby u svých čtenářů vzbudili úžas a respekt. Ale zároveň se otevřeně přiznávali k tomu, že v určitých chvílích měli velký strach a cítili se bezmocní. Visel-li život poutníků na vlásku, stíraly se jindy nepřekonatelné sociální a náboženské rozdíly. Všichni byli (leckdy doslova) „na jedné lodi“ a svorně prosili Boha, aby se nad nimi smiloval.

S trochou nadsázky by se dalo říci, že v oblastech podřízených muslimským panovníkům hrozilo křesťanským a židovským návštěvníkům nějaké nebezpečí na každém kroku. Na to se museli dopředu připravit a možné hrozby co nejvíce minimalizovat. Poutníci proto chodili po dobu cesty ve skromnějších oděvu, než na jaký byla většina z nich zvyklá, snažili se chovat pokud možno nenápadně a přijímat nevraživost domorodců s trpělivostí a pokorou. Pohybovali se převážně ve větších skupinách či s ozbrojeným doprovodem, byli stále ve střehu a k bohoslužebným obřadům se scházeli potají, když muslimové

³¹¹ N. OHLER, *Náboženské poutě*, s. 89.

spali. Poutníci „samotáři“ si najímali zkušené průvodce a tlumočníky a – bylo-li to možné – přidávali se k početnějším skupinám kupců. Tito dobrodruzi přesto byli mnohem zranitelnější a snáze se nad nimi mohla „zavřít voda“ než nad velkou organizovanou skupinou. Jan z Lobkovic, Heinrich von Zedlitz nebo Oldřich Prefát se mohli na Blízkém východě cítit přece jen o něco bezpečněji než Martin Křivoústý, Martin Kabátník, Arnold von Harff, Mešulam z Volterry či Moše Basola.

Na druhou stranu je třeba poukázat na to, že bezpečnost příchozích poutníků byla v zájmu vládnoucí vrstvy, které pravidelné návštěvy evropských křesťanů přinášely slušné příjmy. Proto byly po vypuzení rytířských řádů ze Svaté země některé jejich objekty předány františkánům a po staletí byla trpěna jejich hostitelská a průvodcovská činnost. Incidenty způsobené místním obyvatelstvem mohly vrhat špatné světlo na celý region, v němž se nacházelo množství posvátných míst, a odradit značný počet potenciálních účastníků křesťanských poutí do Jeruzaléma. Proto organizované skupiny poutníků často doprovázeli muslimští ozbrojenci a chránili je před zvůlí domorodců.

Domorodé obyvatelstvo očima poutníků

V předchozí podkapitole jsme představili různé typy „lotrů“ ohrožujících bezpečnost cestovatelů. Zdaleka ne všichni domorodí obyvatelé však přepadávali bezbranné poutníky, házeli po nich kamení a okrádali je o jídlo. Zkusme se podívat na chování, víru a obyčejy těchto lidí očima našich informátorů.³¹² Nejříve se zamyslíme, co vyčítali muslimům a co u nich naopak oceňovali.

³¹² Především, že tomuto tématu již byla v odborné literatuře věnována poměrně značná pozornost. Obrazem Turka ve světle nejen cestopisné literatury se velmi obšírně zabýval T. RATAJ, *České země ve stínu půlměsíce*; srovnej M. MENDEL – B. OSTRÁNSKÝ – T. RATAJ, *Islám v srdci Evropy*; S. SCHRÖDER, *Zwischen Christentum und Islam*. Vnímání náboženské situace na Blízkém východě na základě cestovních relací Martina Křivoústého, Martina Kabátníka a Jana Hasištejnského hodnotil Bohdan MAŁYSZ, *Problematyka wyznaniowa w relacjach Czechów podróżujących na Bliski Wschód w II połowie XV wieku*, „Portolana - Studia Mediterranea”, t. 2: *Religie świata śródziemnomorskiego*, pod red. D. Quirini-Popławskiej, Kraków 2006, s. 211-222.

Mnozí cestopisci si všímali místních zvyklostí nebo postavení domorodých křesťanů, židů a muslimských žen.

Znalosti poutníků o muslimském kultu byly omezené, jelikož jim byl až na výjimky znemožňován přístup do muslimských svatyň. „Žádný jiný [tam – pozn. V.H.] *nesmí jíti, leč by jich víru přijal a obřezati se dal*,“ podotýká k tomu Martin Kabátník.³¹³ Možná právě tato neznalost zapříčinila, že mnozí křesťanští poutníci hodnotili vyznavače islámu velmi kriticky. K nim patřil například Kryštof Bavorský, jenž domorodce nazýval ve svém deníku zásadně tureckými psy nebo krvežíznivci. Podobně nesmiřitelně vyznívá spis Jana Zajíce z Házmburka.³¹⁴ Tyto ohlasy zapadají do dobové tendence spatřovat v muslimech primárně úhlavního nepřítel křesťanské civilizace. Povězme si tedy, co konkrétně poutníky pobuřovalo.

Křesťanští návštěvníci Svaté země nesli dosti nelibě znesvěcování posvátných míst muslimy. „*A tu pak, kde se jest narodil svatý Jan, jest kostel, a tím kostelem vládne jeden pohan a chová v něm dobytek, a protož jest naplněný lejny, až teskno do něho vjíti*,“ konstatuje Martin Křivoústý.³¹⁵ Podobný příklad znesvěcení nacházíme u Prefáta, jenž zahlédl velblouda, několik krav a oslů v pobořeném bývalém klášteře v údolí, kde se narodil Jan Křtitel. Obyvatel tohoto objektu jej vpustil dovnitř až po zaplacení požadovaného poplatku.

Domorodci jsou dále líčeni jako lidé, kteří se z poutníků snažili vymámit co nejvíce peněz. Kromě potravin jim nabízeli i různé zbytečnosti (například věnce), „*i cenili to dosti draho, majíce nás křesťany za tak hloupé, že jim za to dáme, co oni káží*,“ vzpomínal na jejich ziskuchtivost Jan Hasištejnský.³¹⁶

³¹³ Martin Kabátník, ed. L. Storchová, s. 8. Do muslimských svatyň nebyl opakovaně vpuštěn ani Oldřich Prefát z Vlkanova – viz Oldřich Prefát, s. 215 a 242. Zato Arnold von Harff byl zvyklý podobné zákazy obcházet. Díky svému průvodci pronikl (pravděpodobně v muslimském oděvu) do jedné jeruzalémské mešity – viz Arnold von Harff, s. 187. Do nejposvátnějších mešit se podařilo proniknout Bertrandonovi de la Broquière. Když nestačilo přestrojení za poutníka do Mekky, neváhal obměkčit strážce drobným úplatkem – M. NEJEDLÝ, *Paměti o varanovi*, s. 48.

³¹⁴ Viz například Jaroslav PÁNEK (ed.), *Jan Zajíc z Házmburka. Sarmacia aneb Zpověď českého aristokrata*, Praha 2007, s. 102.

³¹⁵ Martin Křivoústý, s. 84.

³¹⁶ Jan Hasištejnský, s. 103.

Turečtí chlapci z poutníků mámili stuhy, jejichž zásobu si opatřili v Benátkách. Tyto stuhy bylo možné směňovat například za hroznové víno. Turečtí sedláci, kteří si chtěli přivydělat, pronajímali poutníkům osly, doprovázeli je a pomáhali jim do sedla, za což požadovali další odměnu.

Korán muslimům zapovídá konzumaci vína, „*než proto druží kradmo je pijí; však zví-li se na koho, toho starší kýji tepou,*“ tvrdí Lobkovic.³¹⁷ Když se Kabátník chtěl v Damašku napít vína, musel se schovat v komoře u některého z místních křesťanů, aby ho žádný muslim neviděl. „*Nébrž kdyby viděli křesťana kterého, an nese víno aneb má víno, ihned je jemu rozlejí a nádobu rozbijí a jej stepou,*“ nacházíme zdůvodnění takového počínání u Křivoústého.³¹⁸ Pokrytectví některých muslimů si povšiml Oldřich Prefát. Když se k nim na palubu vydrápal nějaký turecký úředník s doprovodem, postavili před ně vodu a víno. „*Ač praví, že Turci vína nepijí, ale titot jsou čistě je pili.*“³¹⁹ Nejednalo se o výjimku, neboť další Turky Prefát přistihl při popíjení vína v klášteře na hoře Sion.

Na druhou stranu dokázali někteří cestopisci ocenit muslimskou zbožnost, která se jim mnohdy zdála být horlivější než u křesťanů. V souladu s tímto obrazem zbožného muslima jsou postřehy Martina Křivoústého, že „*pohané své chrámy u veliké cti mají, ale křesťané psům a sviním do svých kostelův dopouštějí vcházeti, nýbrž i s jestřáby, s krahujci do kostelův se nosí a neřádně se k svým kostelům mají.*“³²⁰ Tento komentář nebyl ojedinělý. „*Při svých modlitbách se nábožně mají, tepouce se v prsa a klekajíce,*“ povšiml si zbožnosti muslimů Lobkovic.³²¹ Z židů se opravdovosti muslimské víry zastal rabi Ovadja: „*Mezi muslimy se nenajde jediný člověk, který by zlořečil Bohu nebo jinak neuctivě mluvil proti nebesům, jak je tomu mezi křesťany.*“³²²

Žádný z křesťanských poutníků pozdního středověku však nezašel ve své chvále muslimů tak daleko jako burgundský zvěd Bertrandon de la Broquière ve svém spise, který roku 1457 věnoval svému pánovi Filipovi Dobrému.

³¹⁷ Tamtéž, s. 159.

³¹⁸ Martin Křivoústý, s. 85.

³¹⁹ Oldřich Prefát, s. 102.

³²⁰ Martin Křivoústý, s. 87.

³²¹ Jan Hasištejnský, s. 159.

³²² Rabi Ovadja, s. 108.

Tento dobrodruh se díky svému nekonvenčnímu způsobu putování sblížil s několika vyznavači islámu, kteří se k němu chovali velmi přívětivě (jeden mameluk ho dokonce zachránil před utonutím). Ve svých vzpomínkách se Bertrandon proto dokázal oprostít od běžně tradovaných stereotypů. Odmítáním bezdůvodného očerňování všech Turků nepochybně předběhl svoji dobu.³²³

Ještě Václava Vratislava z Mitrovic na konci 16. století možná trochu překvapí, že se turečtí věřící ve svých chrámech vždy chovají čistotně, *„žádných pavučin, smetí tam netrpí, ..., když obuvi z noh zují, do těch chrámů jdou, na zem se prostírají, ji líbají a tak zkroušeně se modlí, jako by očitě tu boha spatřovali. Žádný se po kostele netoulá a neprochází, jeden s druhým netlačá a nerozpráví, nic jiného kromě zkroušené modlitby se neslyší.“*³²⁴ Možná trochu kuriózně může znít další Mitrovicův kompliment: *„Žádného smrkání, odchrkání, vyplívání neslyšeti, neb to za veliký hřích pokládají, a kdyby se komu přihodilo, že by mimo vůli duch mu ušel, aneb na zem plivnul, hned ven z chrámu běží, zase se očišťují a vodou vytírají.“*³²⁵

Český diplomat si během svého působení v Cařihradu dále povšiml toho, že si muslimové velice vážili papíru, neboť se na něm píše jméno Boží. Když uviděli na zemi se povalující papírek, ihned jej sebrali. Jako nezvyklý projev pobožnosti se Václavovi jevila též úcta Turků ke zvířatům, *„totiž kočkám, psům, rybám, ptákům a jiným živočichům almužny dávají.“*³²⁶ Almužnami je míněn chléb, maso, případně jiná potrava. Jeden nábožný muslim například koupil od chudého Řeka klec se stehlíky, které pak vypouštěl na svobodu a vzýval přitom Alláha a Mohameda.

Zvláštní pozornost si zasluhuje postavení blízkovýchodních křesťanů a židů. Jejich pozice v Jeruzalémě se Kabátníkovi vůbec nezamlouvala. Muslimové je trápili například tím, že jim zakázali opravovat jejich domy nebo *„když dlouho déšť neprší, tehdy pohani seberou se, mezi židy a křesťany jdou a roztlukou jim nádoby s vínem i jiné potřeby, kdež co najdou, dávajíce jim*

³²³ M. NEJEDLÝ, *Paměti o varanovi*, s. 45-59 a 65-72.

³²⁴ M. NEDVĚDOVÁ (ed.), *Příhody*, s. 43.

³²⁵ Tamtéž, s. 43.

³²⁶ Tamtéž, s. 82

vinu, že pro ně Bůh deště nedává, že jsou pohani a že pijí víno.“³²⁷ „Veliká jest nespravedlivost a nejvíce křesťanům, neb jim neukazují žádného milosrdenství ani lítosti, nýbrž křesťany za psy mají jiní všickni obyvatelé té země,“ přizvukuje Kabátníkovi Martin Křivoústý.³²⁸ Křesťané byli dokonce nelidským způsobem prodáváni do otroctví. „Také v těch zemích jest prodávání lidu jako dobytka... A takoví bývali kupováni od pohanův a nutkáni bývají, aby zapřeli víry Kristovy a přijali víru Machometovu.“³²⁹ Pokud se vzpouzeli, pohani je zmrskali. Naopak k jinověrcům, kteří přestoupili na islám, se podle Kabátníka muslimové – přinejmenším ti turečtí – chovali velmi přátelsky: „Každého takového Turci přijmou a k němu se přívětivě mají, dávajíc jemu peníze i jiné pomoci jemu činíc.“³³⁰

Situace domorodých křesťanů nebyla o mnoho uspokojivější ani o půl století později, kdy Palestinu navštívil Oldřich Prefát. „Křesťané svobodní nejsou, než Turci nad nimi panují a vládnou, však proto při jích víře a službě Boží jich nechají,“ konstatuje pražský měšťan ve svém spise.³³¹ Jeruzalémští křesťané byli podle něj chudí, „neb jim Turci zbohatnouti nedopustí.“³³² Ke křesťanům byli přitom muslimové dle Prefáta přívětivější než k židům, kteří žili rovněž v chudobě. Křesťané mívali ve zvyku svým dětem vyřezávat do rukou kříže a natírat je sazemí, aby Turci poznali, že jsou z křesťanské rodiny. Křesťanské děti, které nabízely poutníkům potraviny, na ně mluvily turecky. Prefát napsal o místních křesťanech slova plná obdivu: „Nejsou tak nespravedliví, neupřímní, nestřídmí, pyšní, rozpustilí a bezbožní, jako my jsme.“³³³ Zdá se však, že si je až příliš idealizoval. Kryštof Harant si o nich takové iluze nedělal, jelikož mu nedokázali srozumitelně popsat svoji víru.

³²⁷ Martin Kabátník, ed. J. Dostál, s. 24.

³²⁸ Martin Křivoústý, s. 87-88.

³²⁹ Tamtéž, s. 88.

³³⁰ Martin Kabátník, ed. J. Dostál, s. 7.

³³¹ Oldřich Prefát, s. 218.

³³² Tamtéž, s. 218.

³³³ Tamtéž, s. 305.

Poněkud odlišný pohled na muslimy nabízí rabi Josef Montagna ve svém (v této práci doposud opomíjeném) dopise z Jeruzaléma.³³⁴ Tento židovský pozorovatel vyvrací zvěsti o utlačování židů ve Svaté zemi jako lež a klam: „*Přísahám, že jsem byl ve všech městech, o nichž jsem psal, a na cestě jsme zůstali častokrát v polích mezi mnoha muslimy, ale ani jednou jsem neslyšel, že by se někdo o nás zlým slovem otřel. I zde v Jeruzalémě je to dobré; muži i ženy chodí svobodně na trh a nikdo jim nespílá. Židé spravují mnoho obchodů v nejlepších částech města.*“³³⁵

Josefovi dává za pravdu rabi Ovadjja: „*Židé se tu mezi muslimy vůbec nemusí cítit jako ve vyhnanství, a to jsem prošel celou zemí všemi směry; nikdo si na mě neotvíral ústa ani nepískal – jsou totiž na cizince, zvláště neumí-li jejich řeč, velmi milí. Spatří-li mnoho židů shromážděných na jednom místě, nikterak se k nim nechovají nenávistně.*“³³⁶ Naopak chování místních židů se tomuto rabínovi a kazateli příliš nelíbilo. „*Všichni jsou lidé pouště: divocí a nenávidící své bližní, jejich oči i srdce jsou obráceny jen k vlastnímu prospěchu.*“³³⁷

Židé v Sidónu byli podle Moše Basoly dobromyslní a pohostinní, což však nemohl říci o všech svých souvěrcích na Blízkém východě. Po pádu z velblouda byl vydán na milost a nemilost dvojici muslimů, protože jej dva židé, kteří putovali s ním, nechali na holičkách. Muslimové jej díky tomu mohli zabít a okrást, ale zachovali se velmi šlechetně. Obvázali mu poraněná žebra a odvezli ho do bezpečí.³³⁸

Martin Kabátník se v hodnocení orientálních židů shodl s Ovadjjou: „*Než to pravím já, že jsem horších židů neviděl spolkem i v jiných zemích lidí, jako v té zemi, kteráž slove svatá; jestliže jsou onimo židé svatí, tehdy jsou u nás*

³³⁴ Rabi Josef navštívil Jeruzalém ve stejném roce jako Mešulam z Volterry (1481). Jeho dopis přeložil a poznámkami opatřil D. BOUŠEK (ed.), *Dopis rabi Ovadjji otci*, s. 19-23.

³³⁵ Tamtéž, s. 21.

³³⁶ Rabi Ovadjja, s. 105.

³³⁷ Tamtéž, s. 105.

³³⁸ Moše Basola, s. 152-154. Podobné příhody zaznamenal k Turkům a Arabům jindy velmi kritický Kryštof Harant. Ocenil gesto jednoho z Turků, který přenechal svého koně starému řeholníkovi, který si zlomil nohu při pádu z osla. Dva Arabové z jeho doprovodu poté zachránili jiného řeholníka, který se topil v Jordánu.

ještě světlejší.“³³⁹ K tomu lze připojit často citovaný bonmot Arnolda von Harff: „*Čím blíže k Římu, tím horší křesťané; čím blíže k Jeruzalému, tím horší židé; čím blíže k Mekce, tím horší muslimové.*“³⁴⁰

Zajímavé jsou postřehy poutníků týkající se každodenního života domorodců. K nim nepochybně patří Kabátníkovo zjištění, že Egypťané si v Káhiře nevyvářeli pokrmy doma, nýbrž kupovali si je v některé z městských kuchyní již uvařené.³⁴¹ Kabátník se navíc podívoval nad nízkou úrovní stravování Káhiřanů. I ti bohatší totiž podle něj obědvali „pouze“ tři chody jídel.³⁴²

Opovržlivě se vyjádřil Lobkovic o stravovacích zvyklostech muslimských sedláků: „*Mají se zhovadile i ve svém jídle; neb jsem to očitě viděl, že nalávavše sobě chléb a kusy melounův na kůži velbloudí, nalili na to mléko, a promíchavše rukama v hromadu, tak spolu tu matlaninu jedli s velikou chutí.*“³⁴³ Lobkovicova slova potvrzuje Mešulam z Volterry: „*Muslimové se chovají jako velbloudi a dobytku jsou podobni, neboť jako velbloudi chodí bez podkov, tak oni chodí bez bot, a jako velbloud leží a jí na zemi, tak i oni leží a jedí na zemi bez ubrusu, jen na jedné červené kůži. Jako velbloud spí se sedlem, tak oni lehávají a spí na nohou a v oblečení, které si na noc nikdy nesvlékají.*“³⁴⁴ Nicméně druhým dechem dodává, že židé se v sultánových zemích v těchto ohledech chovali stejně jako muslimové.

³³⁹ Martin Kabátník, s. 24.

³⁴⁰ „*Je näher Rom, umso übler die Christen; je näher Jerusalem, umso übler die Juden; je näher Mekka; umso übler die Heiden, das habe ich tatsächlich auch so vorgefunden.*“ Arnold von Harff, s. 70.

³⁴¹ Zvláštností egyptské kuchyně si ve svém článku všímá Otakar NAHODIL, *Místo a význam cestopisu Martina Kabátníka v dějinách české etnografie*, Český lid 39, 1952, s. 208. O káhirských obecních kuchyních věděl z doslechu i Jan Hasištejnský z Lobkovic.

³⁴² J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 263. V této souvislosti můžeme připomenout postřeh německého humanisty Johannese Butzbacha, jenž poznal českou kuchyni v letech 1488–1494. Butzbach tvrdil, že obědy a večeře prostých Čechů sestávaly většinou alespoň ze čtyř chodů. Toto tvrzení bylo reálné snad jen v případě příležitostných svátečních hodů – J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury* I (2), s. 841; srovnej J. MACEK, *Jagellonský věk* 3, s. 171. Butzbachův dojem nám přesto může pomoci porozumět Kabátníkovu údivu.

³⁴³ Jan Hasištejnský, s. 159.

³⁴⁴ Mešulam z Volterry, s. 34.

Evropské cestovatele zaujaly rovněž orientální oděvy. „*Jacíž sou tam lidé pak kolivěk v těch zemích zhovadilí, nenábožní, však nikdy sem neviděl tak lehkých lidí podobných k vopicem, by tak lehce měnili roucho své chodící jako Čechové,*“ neodpustil si Křivoústý pokárat své marnivé krajany.³⁴⁵ Křivoústý na jiném místě uvádí, že pohané v Damašku „*mají přikrytí své hlavy čepičkami bílými, křesťané modrými, židé žlutými, Samaritáni černými.*“³⁴⁶ Stejného jevu si o několik desítek let později všiml také Prefát. Dvořané a žoldnéři egyptského sultána se Kabátníkovi zdáli být velmi bohatí. Soudil tak mimo jiné podle jednoho mamlúka, jehož zahlédl, kterak „*měl všecka udidla pozlacená a střímeny z samého zlata, pošva na šavli i jilce, všecko zlatem položené.*“³⁴⁷ Podle Kabátníkova názoru však mamlúci neutráceli tolik jako Češi.

Kabátníka dále upoutal způsob trestání zločinců. V Damašku některé věšeli za hrdla, jiné za nohy, dalším strkali pod krk železné háky. V Káhiře nebyli zločinci věšeni jako v jiných muslimských zemích, nýbrž přikováni k sobě za hrdla, a takto se ve skupinkách po třech, deseti, i více než dvaceti pohybovali ulicemi města a žebrali. Leckde leželi na zemi „*hůře než psi*“ a velmi trpěli.³⁴⁸

Harant se zmiňuje o netradičních trestech za cizoložství. Provinilý muž býval posazen obráceně na dobytče a potupně na něm vozen ulicemi s dobytčím žaludkem na hlavě. Cizoložnice mívala kolem krku zavěšená dobytčí střeva. Charakteristická byla pro osmanský svět poprava naražením na kůl. Mešulam z Volterry viděl, jak z jednoho lupiče odsouzeného k smrti v Káhiře stahovali kůži.

Náhled na domorodé obyvatelstvo by nebyl úplný, kdybychom opomněli popis a hodnocení muslimských žen.³⁴⁹ Křesťanští cestovatelé si všímali jejich postavení i zevnějšku. Martin Kabátník vypráví, že v Káhiře konce 15. století nedovoľovali muži svým ženám až na výjimky opustit dům, kde se měly mod-

³⁴⁵ Martin Křivoústý, s. 87.

³⁴⁶ Tamtéž, s. 78. Arnold von Harff se o tomto barevném rozlišení zmiňuje v souvislosti se svým pobytem v Káhiře.

³⁴⁷ Martin Kabátník, ed. L. Storchová, s. 12.

³⁴⁸ Tamtéž, s. 13.

³⁴⁹ Tímto tématem se zabýval Tomáš RATAJ, *Obraz Turka v české renesanční společnosti ve světle cestopisné literatury*, in: *Folia historica Bohemica* 17, 1999, s. 79-80.

lit. Pokud žena potřebovala například něco koupit na trhu, zařizoval to za ni vždy její muž. Jedině „*pakli by které jaká znamenitá potřeba byla, tehdy na vosle jede a okolo ní jdú služebníci dva nebo tři a tvář její bude všecká zakryta čistým tafatem červeným.*“³⁵⁰ Největší příležitost spatřit muslimské ženy se Kabátníkovi naskytla při veřejném pohřbu.

„*Ženy jich pohanské chodí v pláštích, hlavy sobě jimi přikrývajíce, a mají před tváří hustou, vázanou vazbu z černého hedvábí, že jim nelze do tváře viděti, pěkná-li jest čili škaredá,*“ popisuje muslimky Jan Hasištejnský.³⁵¹ A pokračuje další zvláštností: „*Druhé dávají sobě ruce zmalovati asi napolo k loktu, a též nehty u rukou červenou barvou zbarviti, kterážto barva nesejde, aniž ji mytí škodí.*“³⁵² Pokud by přistihli křesťana při pohlavním styku s muslimkou, musí zapřít svoji víru, „*anebo hrdlo ztratí beze vší milosti,*“³⁵³ upozornil český šlechtic na možné riziko. Toho patrně nedbal Arnold von Harff. Z jeho výše zmíněných slovníčků cizojazyčných výrazů je patrné, že dával v průběhu celé pouti volný průchod svým sexuálními potřebám. Ve většině jazyků, dokonce i v arabštině, se totiž naučil větu, jíž místním ženám otevřeně navrhoval pohlavní styk.³⁵⁴

Podobné svědectví jako Lobkovic nám zanechal o několik generací mladší Oldřich Prefát. Když opouštěl Jeruzalém, zahlédl za městem drahně tureckých žen „*a jak po šatech bylo znáti, některé jsou mezi nimi i onačejší byly, ty měly na hlavách co nějaké chocholaté klobouky a na to jsou přikryté bílým lněným rouchem, dlouhým do země, ..., a tak jdou jsouc všudy ukryté, krom jim jen ruce viděti, neb tvář mají zakrytou černým tafatem, ..., a protož pěkné-li jsou čili škaredé, toho jeden věděti nemůže.*“³⁵⁵ Povinnost vycházet na veřejnost zahalená od hlavy až k patě se však netýkala nemajetných musli-

³⁵⁰ Martin Kabátník, ed. L. Storchová, s. 16.

³⁵¹ Jan Hasištejnský, s. 157.

³⁵² Tamtéž, s. 157-158.

³⁵³ Tamtéž, s. 158.

³⁵⁴ „*Frau, soll ich mit Euch schlafen?*“, „*Frau, kann ich mit Dir schlafen?*“ Arnold von Harff, s. 93, 104 a 136.

³⁵⁵ Oldřich Prefát, s. 295.

mek. Kryštof Harant při brodění přes Nil zpozoroval poloobnažené domorodé ženy, které „očím stydlivým a nám všem velmi hanebné divadlo činily.“³⁵⁶

Muslimové byli v křesťanských spisech pozdního středověku a raného novověku často vykreslováni jako nejúhlavnější nepřátelé. Křesťanští poutníci jen bezmocně přihlíželi chátrání a znesvěcování posvátných míst. Opakovaně si stěžovali, že se domorodci všemožnými způsoby snaží odlehčit jejich měšcům s penězi. Poukazovali též na pokrytectví některých muslimů, kteří potají či přímo před jejich zraky konzumovali víno, třebaže křesťanům totéž na veřejnosti zapovídali a někdy je kvůli tomu i pronásledovali.

S dobovým negativním obrazem vyznavačů islámu kontrastují pasáže věnované muslimské zbožnosti a dobrým skutkům, které někteří jednotlivci konali. Čeští cestovatelé též oceňovali střídmost a šetrnost muslimů, kterou dávali do protikladu k českému obžerství a marnotratnosti. Je však třeba zdůraznit, že židovští poutníci zaujímali k muslimskému obyvatelstvu mnohem smířlivější postoj než křesťané. Ten byl podle mého soudu dán především neutěšeným postavením židů v křesťanské Evropě, kde měli mnohdy horší podmínky k životu než v oblasti mezi Cařihradem a Káhirou.³⁵⁷ Naopak podřadné postavení domorodých křesťanů a nevybíravé zacházení s nimi představovalo pro křesťanské poutníky novou zkušenost.

Z každodenních orientálních zvyklostí zaujala evropské pozorovatele především primitivní úroveň stravování. Upoutaly je rovněž místní oděvy a tvrdé tresty pro zločince. Velmi vděčným tématem býval v neposlední řadě nezvyklý vzhled a omezená práva muslimských žen.

³⁵⁶ L. STORCHOVÁ (ed.), *Mezi houfy lotrův se pustiti...*, s. 40.

³⁵⁷ Skutečnost, že míra tolerance k židům byla v islámském světě ve středověku větší než v křesťanských zemích, uvádí například V. SADEK – J. ŠEDINOVÁ – A. FRANKOVÁ, *Židovské dějiny*, s. 33. Podrobněji se postavením židů ve středověku zabývá Mark R. COHEN, *Unter Kreuz und Halbmond. Die Juden im Mittelalter*, München 2005.

Konfrontace osobních prožitků

Paralelní cestopisy jako pramen

Paralelní cestovní spisy³⁵⁸ poutníků, kteří společně cestovali do Jeruzaléma, poskytují dnešnímu historikovi vzácnou příležitost konfrontace osobních prožitků obyčejných lidí pozdního středověku. Záznamy těchto autorů můžeme sledovat den po dni. Vypovídají o tom, co se událo, ale také o individuálních prožitcích jednotlivých osobností. Můžeme srovnávat, čeho si všímali a co prožívali konkrétní lidé, když přečkali na stejné lodi mořskou bouři, když ve stejný den navštívili stejné město, když jejich skupinu bombardovali kamením muslimští chlapci.³⁵⁹

Historik Arnold Esch tímto způsobem porovnával ve svých studiích čtyři cestopisy z roku 1480 a stejný počet švýcarských relací z roku 1519. V roce 1519 se na jedné lodi ocitli čtyři Švýcaři, kteří zaznamenali průběh své pouti: Ludwig Tschudi (jeho poznámky přepracoval jeho mladší bratr Aegidius), Melchior Zur Gilgen, Heinrich Stulz a Hans Stockar. Problematická je pro badatele vzájemná provázanost jednotlivých textů. Nejautentičtější je Stockarův spis, zatímco některé pasáže Tschudiho, Zur Gilgena a Stulze jsou prakticky totožné. Je možné, že poutníci večer sedávali u stejného stolu, povídali si o svých zážitcích a rovnou si je zapisovali. Nápadně velké shody ve spisech Tschudiho a Zur Gilgena má na svědomí nejspíše Tschudiho bratr Aegidius, jenž měl k dispozici nejen bratrovy, ale i Zur Gilgenovy zápisky.³⁶⁰

Dne 21. června 1519 vyplula skupina z Benátek na otevřené moře. Pomíne me popis prohlídky svatých míst, který byl většinou opsán z průvodce, tudíž v těchto pasážích nenajdeme příliš mnoho skutečných postojů a pocitů jednotlivých poutníků. Všimneme si však dvou cestovních příhod a reakce jednotli-

³⁵⁸ Ne všechny cestopisy, které zaznamenávají průběh pouti podniknuté ve stejném roce, lze považovat za paralelní. Někdy se jejich autoři plavili na jiných lodích, někdy se v průběhu pouti dokonce vůbec nepotkali. Takřka nulovou srovnávací hodnotu pak mají texty opsané z průvodce, jež neobsahují vylíčení žádných zážitků.

³⁵⁹ A. ESCH, *Gemeinsames Erlebnis*, s. 385-389; TÝŽ, *Vier Schweizer Parallelberichte*, s. 138.

³⁶⁰ A. ESCH, *Vier Schweizer Parallelberichte*, s. 138-143.

vých účastníků na ně. Cestou je zastihla bouře, jejíž nejdramatičtější vylíčení nacházíme u Tschudiho. Při zpáteční cestě na palubě propukla epidemie, která si vyžádala deset obětí, mezi jinými jí podlehl Zur Gilgen. Nejpůsobivěji vyznívá u švýcarských autorů prohlídka obranného systému na ostrově Rhodos, při níž byly poutníkům ukázány horkem vysušené mrtvoly padesáti Turků visící na šibenicích.³⁶¹

Autory spisů z roku 1480 jsou Miláňan Santo Brasca, normandský kněz Pierre Barbatre, francouzský anonym (patrně osoba duchovního stavu z Paříže) a dominikánský mnich z Ulmu Felix Fabri. Začít srovnávat je možné v Benátkách. Fabri je přešel nemnoha slovy, stručný byl i Brasca, nejvíce se o této fázi cesty rozepsali oba Francouzi. Barbatre si všímal architektury, liturgie i dámské módy. Až sem doléhala nervozita z probíhající turecké expanze. Na palubě lodi Barbatre pozoroval ryby, jeho krajana zaujaly drobné příhody (například odváť klobouk jednoho poutníka), německý mnich píše o spolucestujících a celkové atmosféře, Miláňan líčí své zbožné pocity. Všichni byli netrpěliví. Můžeme-li soudit z porovnáváných textů, turecké nebezpečí nejvíce prožíval dominikán Fabri, který se na Korčule a opět v Dubrovniku třásl a varoval před další plavbou. Loď se musela obloukem vyhnout Turkey obleženému ostrovu Rhodos, jindy obvyklé zastávce. Úleva se dostavila až se zakotvením u pobřeží Kypru, který kontrolovali Benátčané. Ačkoli bývají pasáže věnované Svaté zemi opsány z průvodců, narazíme občas i na vlastní pozorování. Nijak nepřekvapí, že Brasca, jenž se často pohyboval ve společnosti patrona, jako jediný nepovažuje jeho chování k poutníkům při pobytu v Palestině za skandální. Při zpáteční cestě na Kypru řada poutníků onemocněla. Zatímco Brasca to připisuje místnímu nepříznivému podnebí, Fabri a anonym mají lepší zdůvodnění: nemoci jsou následkem strádání, stresu, nezvyklé stravy a šikany ze strany muslimů. Následovala zastávka na Rhodu, který odolal tříměsíčnímu obléhání – poutníci byli rozrušení, viděli mrtvoly a masové hroby, Barbatre nachází slova obdivu pro udatné obyvatele ostrova. Miláňana i normandského kněze vždy potěšilo, když cestou potkali krajana, tj. Lombardana, resp. Normandana.³⁶²

³⁶¹ A. ESCH, *Vier Schweizer Parallelberichte*, s. 163-175.

³⁶² A. ESCH, *Gemeinsames Erlebnis*, s. 389-412.

Anne Simon srovnávala cestopisy norimberských patricijů Hanse Tuchera a Sebalda Rietera, kteří se spolu vypravili na pouť v květnu 1479. Vrátili se z ní v březnu následujícího roku. Zatímco Rieterův spisek byl patrně určen pouze pro jeho rodinu a přátele, Tucherova práce se snažila oslovit mnohem širší publikum a skutečně se ve středověku stala jedním z nejčtenějších cestopisů. Simon vysledovala dva hlavní rozdíly, kterými se Tucherovo dílo odlišuje od Rieterova: 1. jasnější a logičtější členění textu, 2. obratnější využívání pramenů. Přitom jsou některé odstavce skoro slovo od slova stejné.³⁶³ Zevrubné srovnání obou textů ovšem umožní odhalit drobné obsahové rozdíly, jež nám umožňují poodkrýt osobnost každého z autorů, přičemž Tucherova identita je zřetelnější. Tucher se například cestou snažil pomocí kusu látky získat aspoň trochu soukromí. Rieter se oproti tomu více zajímal o ostatní lidi. Takto zaznamenal rozmluvy námořníků o bouři, zatímco Tucher jejich řeči zcela ignoroval. Rieter si občas všímá drobností, které Tucher přechází mlčením, což se týká například výkladu o růstu turecké námořní moci ve Středozeří. Jinak vnímal pozorněji své okolí zpravidla Tucher, jenž se mimo jiné živě zajímal o architekturu (jeho bratr byl stavitelem) a hrdě se hlásil k vlastnictví kompasu. Na základě odlišných zorných úhlů těchto dvou cestovatelů se lze přiklonit k závěru, že Rieter byl ve srovnání se svým druhem konzervativnější, Tucher naopak zvědavější a otevřenější okolnímu světu.³⁶⁴

Pouti vykonané roku 1493

Již v úvodu této práce bylo naznačeno, že výběr použitých pramenů nebyl náhodný. České cestopisce, kteří vykonali v letech 1470-1550 pouť do Jeruzaléma, lze spočítat na prstech jedné ruky: Martin Křivoústý, Martin Kabátník, Jan Hasištejnský z Lobkovic a Oldřich Prefát z Vlkanova. Každý z nich putoval v jiném roce. Německých cestopisů pocházejících z vymezeného období je podstatně více. Jejich seznam (do roku 1531) se dá snadno dohledat v Paraviciniho bibliografii.³⁶⁵

³⁶³ Röhricht s Meisnerem uvažovali o společně vedeném deníku, z něhož oba norimberští poutníci později vycházeli.

³⁶⁴ A. SIMON, *Mit verschiedenen Augen*, s. 266-281.

³⁶⁵ W. PARAVICINI – Ch. HALM (eds.), *Deutsche Reiseberichte*.

Pátrání po německých spisech, jež by byly paralelní k českým, skýtalo četná úskalí. Křivoústého a Kabátníka jsem mohl vyloučit rovnou. U prvního z nich neznáme bližší okolnosti jeho pouti, o druhém bezpečně víme, že neměl žádného německy hovořícího společníka. Ke spisu Oldřicha Prefáta existuje paralelní relace pořizená jeho německým druhem Wolfem Holzwirthem, v této práci se však omezím pouze na její registraci.³⁶⁶

U Jana Hasištejnského připadá v úvahu (dle Paraviciniho přehledu) sedm pramenů vztahujících se k pouti z roku 1493:

- Kurfürst Friedrich III. der Weise von Sachsen (Anonymus)
- Herzog Christoph von Bayern
- Graf Botho III. von Stolberg
- Heinrich von Zedlitz
- Ludwig von Greiffenstein (Anonymus)
- Richard von Bemmberg, Konrad von Parsberg
- Hans Hundt³⁶⁷

Při následném ověřování se však ukázalo, že Paraviciniho bibliografie není faktograficky právě nejspolehlivější. Hrabě Botho von Stolberg sice podnikl v roce 1493 pouť do Jeruzaléma, ale není známo, že by o ní zanechal písemné svědectví.³⁶⁸ Paraviciniho bibliografie odkazuje pouze na příspěvek o rodinných účtech Stolbergů z období Bothovy pouti³⁶⁹ a na text pravděpodobně

³⁶⁶ Reyse Wolffen Holzwirdts nach Jherusalem sambt allem was sich zugetragen, 86 ff. Tento pramen je uveden v bibliografii Reinholda RÖHRICHTA, *Biblioteca Geographica Palestinae. Chronologisches Verzeichnis der von 333 bis 1878 verfassten Literatur über das Heilige Land mit dem Versuch einer Kartographie*, Berlin 1890, s. 186. Rukopis je dnes uložen v městské knihovně v Sondershausenu (Stadtbibliothek „Johann Karl Wezel“ Sondershausen). Doposud nebyl vydán tiskem ani digitalizován. Na místě je možné do něj nahlédnout, jeho fotografování není dovoleno. Požádal jsem paní ředitelku uvedené instituce Christu Hirschler o zaslání kopie, mé žádosti však nebylo vyhověno.

³⁶⁷ W. PARAVICINI – Ch. HALM (eds.), *Deutsche Reiseberichte*, s. 244-260.

³⁶⁸ Dietrich HUSCHENBETT, *Graf Heinrich zu Stolberg*, in: VL 3, s. 880; George Adalbert von MÜLVERSTEDT (ed.), *Geschichte des Hauses Stolberg vom Jahre 1210 bis zum Jahre 1511. Dargestellt von Botho Grafen zu Stolberg-Wernigerode aus dem Nachlasse des verewigten Autors herausgegeben*, Magdeburg 1883, s. 538-539.

³⁶⁹ Kammerath HÜBNER, *Über die Meerfahrt der Grafen Heinrich d. J. und Botho zu Stolberg nach Jerusalem (1493-1494). Nebst einigen gelegentlichen Bemerkungen nach*

jediné dobové listinné zmínky o jeho cestě,³⁷⁰ který vydavatel předsunul před zápisky jeho otce Heinricha Staršího von Stolberg. Ten putoval k Božímu hrobu již v roce 1461.

Cestovní relace připisované Ludwigovi von Greiffenstein, Reinhardovi von Bemmberg a Konradovi von Parsberg skutečně existují, zaznamenávají však pouť vykonanou až roku 1494.³⁷¹ Problematictější než datace je otázka autorství dochovaných rukopisů.³⁷² Vše nasvědčuje tomu, že všechny vycházejí ze stejné předlohy. Je navíc krajně nepravděpodobné, že by šlo o paralelní spisy Reinharda von Bemmberg a Konrada von Parsberg, autorem mohl být jen jeden z nich. Ludwiga von Greiffenstein vyřazuje ze hry skutečnost, že se zúčastnil pouti ve stejné době jako Jan z Lobkovic, tedy o rok dříve.³⁷³

Se spisy, jež vznikly v okruhu kurfiřta Fridricha III. Moudrého a z pera Kryštofa Bavorského, je to nadějnější. Jan z Lobkovic se s oběma prokazatelně setkal v Benátkách během čekání na nalodění, do Palestiny se však plavil na jiné lodi než oni. Ani jeden z urozených německých mužů (respektive nikdo z jejich doprovodu) nezaznamenal chvíle strávené společně s Janem z Lobkovic. Takže ani tyto prameny nemůžeme považovat za paralelní.

Zbývá cestopis Heinricha von Zedlitz, jenž výslovně uvádí, že se v průběhu pouti pohyboval ve společnosti českých pánů sdružených kolem Jana z Lob-

der Stolbergischen Rentei-Rechnung von Mich. 1492 bis dahin 1493, in: Zeitschrift des Harzvereins für Geschichte und Alterthumskunde 3 (1870), S. 1013-1019.

³⁷⁰ Eduard JACOBS (ed.), *Graf Heinrichs des Aelteren zu Stolberg Meerfahrt nach Jerusalem und ins gelobte Land. 21.-26. März bis 10. October 1461*, in: Zeitschrift des Harzvereins für Geschichte und Alterthumskunde 1, 1868, s. 192-194.

³⁷¹ K dataci této pouti Wilhelm FRICKE, *Die Itinerarien des Konrad von Parsberg, des Reinhard von Bemelberg und ihrer Mitreisenden über eine Pilgerreise nach Jerusalem im Jahre 1494. Zugleich ein Beitrag zur Erforschung von Fremdenfurcht und Fremdenfeindschaft im Spätmittelalter*, Bochum 2000, s. 54-71.

³⁷² Jeden úplný exemplář a jeden fragment se nacházejí v Mnichově, další rukopisy jsou v Innsbrucku, Lipsku a Gießenu. Poslední (neúplné) vyhotovení textu je uloženo na zámku Wachendorf, je v soukromém vlastnictví rodiny Ow-Wachendorf a tiskem jej vydal Theodor SCHÖN (ed.), *Eine Pilgerfahrt in das Heilige Land im Jahre 1494*, in: MIÖG 13 (1892), S. 435-469.

³⁷³ K otázce autorství Tobias DELFS, *Der Verfasser und seine Kopisten: Eine Spurensuche*, in: Gerhard FOUQUET (ed.), *Die Reise eines niederadeligen Anonymus ins Heilige Land im Jahre 1494*, Frankfurt am Main 2007, s. 37-55.

kovic.³⁷⁴ Jejich cestopisy tedy můžeme směle označit za paralelní a pokusit se o jejich vzájemnou konfrontaci.

Jan z Lobkovic a Heinrich von Zedlitz

Když Jan z Lobkovic dorazil 5. května do Benátek, Heinrich von Zedlitz zde prodléval již dobré dva týdny. Slezský rytíř vyhledal nově příchozí české pány bezprostředně po jejich příjezdu. Je možné, že se s některými z nich znal již z dřívějšíka. Pokud ne, před vyplutím lodi jim zbývalo ještě dost času na navázání nových přátelství. Následujícího dne navštívil české poutníky patron zámořské lodi, sepsal s nimi smlouvu a od každého přijal 50 dukátů. Smlouvu šly obě strany stvrdit další den k benátskému dóžeti. Tyto právní úkony zdokumentovali Lobkovic i Zedlitz.³⁷⁵

Po jednání s dóžetem si Lobkovic prohlédl jeho sídlo, které Zedlitz navštívil již o týden dříve. Popisy honosné rezidence nám dávají první větší příležitost konfrontovat styly vyprávění obou poutníků. Zedlitz se spokojil se stručným konstatováním, že komnaty jsou pěkně vystavěné a vyzdobené, pozlacené a zhotovené z bílého mramoru.³⁷⁶ Jan Hasištejnský popisuje interiéry mnohem barvitěji: *„Tu čisté síně, dveře a okna čistá veliká, všecko z alabastru, a čistým tesáním, naschvále tesáno, ježto jako řkouc nemůž čistější býti. Půdy pak svrchu vše naschvál čistou řezbou zdělány, a to vše pozlaceno zlatem dukátovým.“*³⁷⁷

V dalších dnech se program obou poutníků lišil. Zatímco Lobkovic navštívil benátskou zbrojnici a klášter svatého Antonína, Zedlitz se vypravil například do věže kostela svatého Marka či do kláštera svatého Jiří. Jejich líčení opět prolínají až 14. května, kdy do města zavítala markraběnka z Mantovy. Oba poutníci byli oslněni ošacením benátských žen, jež vyjely markraběnce v ústrety. Zedlitz jich napočítal 110, všechny byly ověšené skvostnými drahokamy a šperky ze zlata a měly na sobě šaty z damašku a aksamitu.³⁷⁸ Lob-

³⁷⁴ Heinrich von Zedlitz, s. 300.

³⁷⁵ Jan z Lobkovic, s. 12-13, Heinrich von Zedlitz, s. 104-105.

³⁷⁶ Heinrich von Zedlitz, s. 104.

³⁷⁷ Jan z Lobkovic, s. 13.

³⁷⁸ Heinrich von Zedlitz, s. 106.

kovíc si opět dal záležet na precizním vyličení maličností, které jeho slezskému společníkovi unikly, nebo je nepovažoval za podstatné. Zajímal se i o hodnotu šperků: „*Těch paní bylo na půl druhého sta anebo více; klenotův pak měly na sobě za několikrát drahně sto tisíc zlatých; neb druhá měla toho na sobě za 5 tisíc, druhá za 6, druhá za 10, druhá za 15, a druhá za 20 tisíc zlatých, a o (jiné) jedné mi za jisto praveno, že měla za 40 tisíc zlatých na sobě klenotův.*“³⁷⁹

O dva dny později se v Benátkách slavil svátek Nanebevstoupení páně. Heinrich von Zedlitz stroze uvádí, že benátský dóže vhodil prsten do moře.³⁸⁰ Jan z Lobkovic obohatil popis tohoto rituálu o zvukovou kulisu: „*Na to když jiný prsten vrhl do moře, byl hned veliký křik od lidí, troubení, pískání a bubnování, což znamenalo, že kníže s mořem se zasnubuje.*“³⁸¹

Značnou pozornost oba autoři věnovali setkání benátského dóžete s vévodkyněmi milánskou a ferrarskou, které se uskutečnilo 27. května. Na popisu uvítacího průvodu si tentokrát dal více záležet slezský rytíř.³⁸² V té době se jejich pobyt v Benátkách již pomalu chýlil ke konci.

První zastávkou lodi po vyplutí z Benátek se stal istrijský přístav Poreč. Zedlitz uvádí pouze vzdálenost, kterou urazili. Lobkovic si navíc vzpomněl, že se zúčastnili mše v místním klášteře svatého Mikuláše, a jako správný hospodář se zajímal rovněž o úrodnost zdejší krajiny.³⁸³ Rozepsal se i o přístavu Pula, který Slezan přešel mlčením. V Zadaru si oba poutníci uvědomili, že se přiblížili k území, která ovládli Turci.³⁸⁴ Blízkost turecké hranice je od této chvíle pravidelně připomínána.

Po vyplutí z Lesiny proti nám celý den vanul velký vítr, shodují se oba poutníci, tudíž jsme se museli vrátit do přístavu. Pouze Zedlitz upozorňuje na rozbouřené moře a zaujímá k situaci osobní stanovisko – oddechl si, když se

³⁷⁹ Jan z Lobkovic, s. 20.

³⁸⁰ Heinrich von Zedlitz, s. 106.

³⁸¹ Jan z Lobkovic, s. 25. O významu rituálu více J. HRDINA, *Zásnuby dóžete s mořem*, s. 33-36.

³⁸² Heinrich von Zedlitz, s. 108-109, srovnej Jan z Lobkovic, s. 29-30.

³⁸³ Heinrich von Zedlitz, s. 110, srovnej Jan z Lobkovic, s. 35-36. Zájem o pěstované plodiny či o místní faunu Lobkovicovi vydržel celou cestu.

³⁸⁴ Heinrich von Zedlitz, s. 110, srovnej Jan z Lobkovic, s. 41.

vrátili zpět do Lesiny.³⁸⁵ Slezského rytíře znepokojily též dvě turecké loďky, které se 18. června objevily nedaleko jejich lodi, zatímco jindy výřečnějšímu českému pánovi tato drobná příhoda unikla.³⁸⁶ Nezaznamenal – na rozdíl od Zedlitz – ani setkání s tureckými piráty, ke kterému došlo o osm dní později nedaleko Kréty.³⁸⁷ Lobkovicovi se naopak zdálo důležitější zmínit, že jejich loď proplula kolem ostrova, z něhož podle řeckých bájí unesl Paris Helenu.³⁸⁸

Na Rhodu oba poutníci vyslechli obligátní výklad johanitů o dobývání ostrova Turkey v roce 1480. Podstatně více prostoru věnoval tomuto tématu Lobkovic, jenž se četnými zápletkami snažil čtenáři co nejlépe zprostředkovat dramatickост bitevní vřavy. Nespokojil se (jako Zedlitz) s prostým konstataváním, že velmistr johanitského řádu byl při jednom z tureckých výpadů zraněn. Přidává podrobnosti: „*V tom jeden mouřenín Turek mistra rodýzského kopím uhodil a v hrdlo ranil, že se zdi dolů spadl do města; v tom i jiný mouřenín křesťan mistrův služebník, vida, co se pánu stalo, pilnost měl se pomstít, i zacílil na téhož Turka, až jej kopím probodl a zabil.*“³⁸⁹

5. července poutníci poprvé spatřili Svatou zem. Jan Hasištejnský si následně všímá siluety jednoho kláštera a ohňů planoucích na pobřeží, jimiž si muslimové dávali znamení, že se přibližuje křesťanská loď. Heinrich von Zedlitz nejprve popisuje, jak přítomní duchovní a společně s nimi všichni poutníci poklekli a zapěli *Te Deum laudamus*. Teprve poté přesouvá svoji pozornost k signálním ohňům. Lobkovic duchovní píseň včlenil do svého textu až k následujícímu dni, kdy loď zakotvila u Jaffy.³⁹⁰

Muslimské obyvatelstvo autoři označují shodně výrazem pohané. Oba se shodli, že 20. července, když cválali na oslech a mezcích z Jaffy do Ramy, bylo velké horko a že museli před vstupem do Ramy sesednout ze svých li-

³⁸⁵ Heinrich von Zedlitz, s. 111, srovnej Jan z Lobkovic, s. 44.

³⁸⁶ Heinrich von Zedlitz, s. 114.

³⁸⁷ Heinrich von Zedlitz, s. 185.

³⁸⁸ Jan z Lobkovic, s. 62.

³⁸⁹ Heinrich von Zedlitz, s. 187-188, srovnej Jan z Lobkovic, s. 81-85.

³⁹⁰ Je možné, že poutníci tradiční chorál v tyto dny, kdy se výprava konečně přiblížila ke svému cíli, přezpívali vícekrát. Z rozdílného řazení dějů lze těžko vyvozovat nějaké závěry. Je však příznačné, že siluetu kláštera zmínil pouze všímavý český šlechtic. Heinrich von Zedlitz, s. 190, srovnej Jan z Lobkovic, s. 94-96.

chokopytníků a do města vejít pěšky.³⁹¹ Když poutníci o dva dny později Ramu opouštěli, zasypali je domorodci sprškou kamení a některé z nich zranili, zaznamenali Zedlitz i Lobkovic v jedné větě, aniž by přitom dali najevo nějaké emoce. Poté jsme celou noc cválali po kamenité cestě, pokračuje Zedlitz. Náročnost této strastiplné cesty dokresluje Lobkovic: „*Já mohu říci, že co jsem živ se více neunavil... Nemohl jsem s svého mezka slézt, ani nohy zdvihnouti bez pomoci, tak mně bolelo v rozkrocích.*“³⁹²

Po příjezdu do Jeruzaléma zahlcují oba spisy čtenáře výčtem pamětihodných míst. Z toho je na jedné straně patrné, že program poutníků byl v těchto dnech nesmírně nabitý. Podle vydavatele Zedlitzova textu zároveň není pochyb o tom, že slezský poutník opsal významnou část informací o svém jeruzalémském pobytu z průvodce, jímž byl vybaven.³⁹³ V pasážích věnovaných Jeruzalému si Lobkovic mnohem více dal záležet na co nejpřesnějších popisech a vylíčení zdánlivých detailů, jako je počet schodů nebo hořících lamp. Do textu včlenil množství postřehů, jež prokazatelně vycházely z jeho vlastního pozorování, například odpovědi františkánů na jeho zvědavé otázky.³⁹⁴

Cestou zpět k lodi čelili poutníci vydírání podřízených egyptského sultána, kteří se na jejich úkor chtěli obohatit. Vyhrožovali jim zajetím, pokud nedostanou zaplacenou tučné výkupné. Zajali jejich patrona, tlumočníka a jednoho člena posádky. Brnkání na nervy poutníků opravdu vyústilo – jako ve většině podobných případů – v zaplacení výkupného. Prostor k vyjednávání se zlovolnými sultánovými úředníky byl velmi omezený. Podle Zedlitze za incidentem stáli blíže nespecifikovaní pohané (muslimové). Lobkovic byl informován lépe a pojmenoval konkrétního viníka – sultánova hejtmana v Ramě (zjistil si dokonce i jeho jméno).³⁹⁵

Průběh zpáteční cesty zaznamenal Heinrich von Zedlitz stručnými poznámkami ke každému dni, zatímco Jan z Lobkovic některé dny zcela vypustil a soustředil se na podrobnější vylíčení vybraných příhod – zavzpomínal například na setkání s mistrem johanitského řádu. Českému pánovi tak mimo jiné

³⁹¹ Heinrich von Zedlitz, s. 193, srovnej Jan z Lobkovic, s. 101-102.

³⁹² Heinrich von Zedlitz, s. 194, srovnej Jan z Lobkovic, s. 106.

³⁹³ Heinrich von Zedlitz, s. 99 a 194.

³⁹⁴ Heinrich von Zedlitz, s. 194-200 a 277-286, srovnej Jan z Lobkovic, s. 106-133.

³⁹⁵ Heinrich von Zedlitz, s. 287, srovnej Jan z Lobkovic, s. 133-135.

unikla smrt hraběnky, jedné ze dvou žen na palubě, jejíž skromný doprovod vyplatil patronovi 50 dukátů, aby její tělo nebylo potupně vhozeno do moře, což byla běžná praxe, ale řádně pohřbeno v zemi při nejbližší příležitosti. Nezmínil se ani o skonu Kryštofa Bavorského a dalších poutníků.³⁹⁶

Zajímavé srovnání se nabízí u výpovědí o mořské bouři, která 29. září zastihla skupinu poutníků plavících se na bárce z Poreče do Benátek. Zedlitz a Lobkovic zažívali chvíle hrůzy a pomalu se začali loučit se životem. To je patrné z obou literárních zpracování této strastiplné příhody. Výrazové prostředky jsou však opět diametrálně odlišné. V noci přišel velký vítr, mysleli jsme, že nás smete a my všichni se utopíme, všemohoucí Bůh nám však pomohl, popsal bouři stručně a výstižně Slezan.³⁹⁷ Podle Lobkovice se stejná bárka zmítala ve vlnách velkých jako domy, jako kdyby chodila po žebřících nahoru a dolů. Nad rámeček Zedlitzových stručných poznámek český pán připomněl, že v tísní složili přítomní poutníci slib, že vykonají pouť do Lorety.³⁹⁸

30. září se společnost sdružená kolem Jana Hasištejnského z Lobkovic šťastně vrátila do Benátek. O týden později se Zedlitz s českými pány, „*dobrymi lidmi*“, rozloučil.³⁹⁹

Provedená konfrontace dvou cestopisů nám alespoň do určité míry umožňuje nahlédnout do nitra jejich původců. Jan z Lobkovic z tohoto srovnání vychází jako velmi zvědavý a komunikativní člověk s relativně vysokými literárními ambicemi. Pozornost čtenářů se tento urozený pán snažil udržovat živým vyprávěním a zapojovat jejich obrazotvornost nejrůznějšími metaforami. Byl to jistě vzdělaný a všímavý člověk mnoha různorodých zájmů, který se zajímal o hospodářství, vojenství, architekturu, historii i antickou mytologii. Neustále se rozhlížel kolem sebe a zahrnoval patrona či františkánské průvodce množstvím otázek. Získával tak informace z první ruky, které se k ostatním poutníkům často vůbec nedonesly. Opomenout nelze ani Janovo hluboké estetické cítění a smysl pro detail.

³⁹⁶ Heinrich von Zedlitz, s. 289-290, srovnej Jan z Lobkovic, s. 135-136.

³⁹⁷ Heinrich von Zedlitz, s. 294.

³⁹⁸ Jan z Lobkovic, s. 147-148.

³⁹⁹ Heinrich von Zedlitz, s. 295.

Vyprávění Heinricha von Zedlitz je o poznání střídmější. Zbytečně nezabíhá do podrobností, snaží se vyjadřovat věcně a srozumitelně. Bohužel nevíme, jaké řeči Heinrich ovládal a na jaké úrovni. Můžeme tedy jen spekulovat, že se nedokázal s cizími informátory domlouvat tak hladce jako Lobkovic. Je však zřejmé, že jeho nižší sociální postavení mu neotvíralo tolik dveří jako českému pánovi. Na druhou stranu Zedlitz vyniká smyslem pro systematickost. Dobře tak doplňuje Lobkovicův spis o další cenné poznatky.

Závěr

Jeruzalém přitahoval ve středověku a raném novověku davy poutníků z celé Evropy. Neodradila je dlouhá strastiplná cesta ani vysoké náklady. Chtěli se alespoň na pár dní pomyslně přesunout zpět do biblických dob. Náboženská pouť byla pro účastníky současně vítanou příležitostí (pro některé snad dokonce záminkou) k objevování světa a sbírání nevšedních zážitků. Nástrahy, jež museli poutníci překonávat, jistě přispívaly i k jejich lepšímu sebepoznání.

Středoevropané byli nuceni zvykat si v průběhu poutí na odlišnou skladbu pokrmů, jež dostávali v neobvyklou dobu. Někteří tento problém řešili tím, že si na cestu vzali svého vlastního kuchaře. Ani ti však nic nezmohli, když začala voda při delší plavbě po moři zatuchat a suchary plesnivět. Většina poutníků byla ze své domoviny navyklá dostávat dostatek kvalitního jídla. Mnozí z nich proto nesli nutnost uskromnit se velmi nelibě.

Lidé cestující do Orientu se snažili zachovávat alespoň nejnutnější hygienu. Před jídlem si myli ruce, nechávali si prát své šatstvo a povlečení, využívali služeb kadeřníků. Před cestou se vybavili lékárníčkou se základními léčivými. Nemocní se mohli uchýlit do johanitského špitálu na Rhodu. Pro Středoevropany bývaly velkým zážitkem návštěvy orientálních lázní.

Poutníci spali většinou na truhlách, pletených rohožích, kobercích či přímo na zemi. Při překonávání Středozevního moře se vyrovnávali s nedostatkem místa, houpáním lodi a přítomností krys. Skromné, ale bezpečné přístřeší poutníkům nabízeli františkáni ve Svaté zemi. Židé většinou přebývali u svých souvěrců.

Touha spatřit místa popsaná v bibli lákala do Palestiny křesťany i židy. Zatímco ti první se chtěli projít stejnými stezkami jako Ježíš Kristus, ti druzí navštěvovali hroby svých spravedlivých předků. Cestou si poutníci mohli povídat s ostatními, zpívat, číst, vést deník nebo hrát karty. Pokud byla vhodná příležitost, účastnili se hostin, s oblibou nakupovali suvenýry, jindy se zaujetím pozorovali neznámou krajinu se siluetami hradů či klášterů, cizokrajná zvířata či pohledné ženy.

K nejdramatičtějším okamžikům poutí patřily mořské bouře. Na moři poutníkům dále hrozilo přepadení piráty nebo uvíznutí na mělčině. Na souši se

museli potýkat s výpady domorodých muslimů, kteří po nich házeli kameny a snažili se z nich vymámit co nejvíc peněz. Bylo záhodno na tyto projevy nepřátelství nereagovat a nepouštět se s muslimy do žádných rozepří. Ohroženější byli poutníci, kteří cestovali na vlastní pěst, poněvadž neměli za zády velkou skupinu a zkušeného patrona.

Muslimové jsou v křesťanských cestopisech zpravidla označováni jako pohané, jindy jako nevěřící psi. Přesto se dokázali autoři některých z těchto textů oprostit od stereotypů a ocenit muslimy, kteří se před jejich zraky zachovali poctivě. V lepším světle vycházejí vyznavači islámu z židovských spisů. Poutníci věnovali pozornost též postavení orientálních křesťanů a židů, ale i neobvyklému vzhledu a omezeným právům muslimských žen.

Vraťme se nyní k otázce vyřčené v úvodu, co je možné vyčíst z poutnických cestopisů. Měly opravdu sloužit pouze jako didaktická pomůcka ke studiu bible? Myslím, že nikoliv. Vzhledem k hlavnímu proklamovanému náboženskému zaměření poutí je zarážející, kolik prostoru je v textech poutníků věnováno čistě profánním záležitostem. Díky tomu se však otevírá pole působnosti pro historika zkoumajícího každodenní aspekty cestování. Nicméně je třeba připustit, že poznámky tohoto charakteru jsou sice hojné, často ale velice stručné a ve spisech pozdního středověku spíše nahodilé (Prefát je v tomto již mnohem systematičtější). Velkou hodnotu pro poznání každodennosti má účetní kniha Hanse Hundta, která vhodně doplňuje vyprávěcí prameny.

Důležité je nastolit otázku věrohodnosti cestopisů. Co byla skutečnost, co autor převzal z průvodce či z díla některého ze svých předchůdců a co existovalo jen v jeho fantazii? V případě praktických věcí, jako je strava nebo spánek, nemusíme mít obavy. Domnívám se, že je velmi nepravděpodobné, že by poutníci slepě opisovali (či si dokonce vymýšleli) nějaké pokrmy, které ve skutečnosti nejedli. Při líčení hygienických poměrů na lodi mohl někdo trochu přehánět, podmínky tam však nutně musely být horší, než na jaké byli poutníci zvyklí. S tím kontrastují pochvalné ódy na rhodský špitál, jež mohly být poněkud nadsazené. Záleželo na tom, jak na koho zapůsobil sebepropagační program johanitů. Program pouti v podobě seznamu navštívených míst a vystavených relikvií byl běžně přebírán z jiných zdrojů. Stěží by však někdo

tvrdil, že se procházel mezi krámy s luxusním zbožím, kdyby to nebyla pravda. Nebezpečné situace jistě byly přibarvovány, aby bylo zdůrazněno hrdinství vypravěče. A konečně hodnocení domorodého obyvatelstva se těžko vymaňovalo ze zajetí stereotypů, pokusy o to jsou však patrné.

V textech je možné pozorovat rozdíly mezi křesťany a židy či mezi zámožnějšími a méně zámožnými poutníky. Naopak rozdíly mezi Čechy a Němci nejsou příliš markantní. Odlišnosti v paralelních líčeních Zedlitze a Lobkovic přisuzují jiným vlivům než různému kulturnímu prostředí, z něhož pocházeli (například hloubce vzdělání). Navíc se odvážím tvrdit, že Slezan měl k českému prostředí mnohem blíže než k dolnímu Porýní, kde vyrůstal Arnold von Harff. Malý počet pramenů české provenience podle mého názoru neumožňuje provést podrobnější a společensky rozrůzněnou relevantní analýzu, z níž by vyplynulo, zda a v čem se lišily zvyklosti českých a německých poutníků. I kdyby to možné bylo, muselo by být součástí takového zkoumání též srovnání poutníků z různých německých oblastí, aby bylo možné určit, co pro ně bylo příznačné. Patrně by se prokázalo, že mezi Němci z různých regionů byly větší rozdíly než mezi Čechy a Slezany. Ostatně i čeští páni žijící na přelomu 15. a 16. století se jistě v mnohém lišili od Jana Hasištejnského. Podobně Martin Kabátník a Oldřich Prefát nemohou reprezentovat všechny české měšťany.

Ačkoliv poutníci často prožívali stejné události, srovnáním paralelních cestopisů může historik poodkrýt individualitu konkrétních lidí. Stejně příhody vyvolávaly u různých osob různé pocity. Projevilo se to i ve spisech Jana Hasištejnského z Lobkovic a Heinricha von Zedlitz. Každý z nich se vyjadřoval svým osobitým stylem, proto můžeme lépe poznat jejich zájmy a způsob, jakým nazírali na okolní svět. Zatímco Zedlitz příhody komentoval stručně a věcně, Lobkovic se často zajímal o zdánlivě nepodstatné okolnosti a usiloval o jejich co možná nejkomplexnější vylíčení. Nepříliš podrobné Zedlitzovy poznámky bohužel neumožňují hlubší srovnání pozorovaných jevů a událostí.

Při procítání poutnických spisů z 15. a 16. století se nelze ubránit určitým paralelám k moderní masové turistice. Hana Bočková píše, že Oldřich Prefát

putoval zajištěn jakousi „cestovní kanceláří“.⁴⁰⁰ Putování ke středu světa představovalo ve středověku dobrodružnou cestu plnou zbožných podnětů i vpravdě turistických atrakcí, uvádí v podobném duchu Petr Hlaváček. Benátky byly podle téhož autora „mezinárodním letištěm“ středověku s perfektně organizovanou turistickou infrastrukturou a patroni, kteří organizovali pouti, provozovateli „cestovních kanceláří“ v takřka moderním stylu. Čekání na potřebné glejty v Jaffě přirovnává Hlaváček k vízové povinnosti.⁴⁰¹

Ačkoliv je dnešní cestování v mnoha ohledech diametrálně odlišné od středověkého putování, je možné najít řadu styčných bodů. V každé době cestování způsobí změnu každodenního rytmu. Člověku se daleko od domova naskytne příležitost ochutnat netradiční pokrmy (třeba velbloudí maso) a vnímat tak exotické země i prostřednictvím chuťových pohárků. Zároveň však mnozí těžce snášejí, když tam nemůžou sehnat jídlo, na které jsou zvyklí. Proto Jan Hasištejnský neponechal nic náhodě a vzal si s sebou svého kuchaře. Moderní turisté si jistě mohou dopřávat větší pohodlí, ale i dnes se najdou takoví, kteří ochotně vymění hotelové pokoje za stan nebo dokonce nocují pod širým nebem. Rovněž horečný nákup suvenýrů z cest, zanechávání podpisů na různých místech (viz vyrytý erb Jana Zajíce z Házmburka v chrámu Božího hrobu) či rozhlížení se po okolí z vyvýšených bodů jsou jevy společné pro obě epochy. Lidské chování se nemění, jde-li o peníze. Obchodníci odedávna dokázali profitovat z přítomnosti cizích návštěvníků – jak ve středověkých Benátkách, tak v dnešní Praze. Cestování do vzdálených oblastí bylo a je vnímáno jako dobrodružství. Reálné nebezpečí však bývá záměrně zveličováno, aby světooběžníci ohromili své čtenáře či posluchače. V neposlední řadě je třeba poznamenat, že v konfrontaci se skutečností jsou často zpochybňovány zažité stereotypy. Osobní setkání a pozitivní zkušenost s konkrétními cizinci, kteří jsou jako příslušníci určité skupiny (náboženské či národnostní) vnímání negativně, pomáhá odbourávat černobílé vidění světa. Vyprávět by o tom mohl

⁴⁰⁰ Hana BOČKOVÁ, *Prefát jako Harantův předchůdce*, in: *Historie – Otázky – Problémy* 1, 1/2009, s. 124.

⁴⁰¹ Petr HLAVÁČEK, *Náboženské a „turistické“ rituály poutí do Svaté země aneb cesta Jana Hasištejnského z Lobkovicz do Jeruzaléma*, in: Martin NODL – František ŠMAHEL (eds.), *Rituály, ceremonie a festivity ve střední Evropě 14. a 15. století (Colloquia mediaevalia Pragensia 12)*, Praha 2009, s. 339-343.

burgundský špeh Bertrandon de la Broquière, který byl vyslán do Palestiny, aby sondoval terén pro případné válečné tažení proti „krvežíznivým“ Turkům. Zjistil přitom, že někteří Turci jsou docela dobří lidé.

Z Palestiny se poutníci vraceli plni dojmů, jejich zážitky rezonovaly ještě dlouho po jejich návratu. Mohli o nich vyprávět svým přátelům, někteří je sepsali, aby vzpomínky uchovali pro sebe a své potomky. Jejich texty byly s oblibou opisovány či vydávány tiskem (někdy ještě za života svých autorů). Poutníci se zasloužili o to, že v mnoha evropských městech rostly jako houby po dešti stavby inspirované jeruzalémskou architekturou. Jako příklad nám může posloužit Kadaň, o jejíž stavební rozkvět se zasloužil Jan z Lobkovic, nebo kopie kaple Božího hrobu ve Zhořelci, u jejíhož vzniku stál Georg Emmerich. Z toho vyplývá, že poutnictví mělo v evropské civilizaci značný ohlas. Jeruzalém se díky tomu přibližoval i lidem, kteří si náročnou pouť nemohli dovolit. Písemné prameny i hmotné památky z přelomu středověku a novověku jsou dodnes připomínkou toho, jak velký význam přisuzovala putování do Svaté země tehdejší společnost.

Prameny

- Václav BEJBLÍK (ed.), *Příhody Václava Vratislava z Mitrovic, které on v tureckém hlavním městě Konstantinopoli viděl, v zajetí svém zakusil a po šťastném do vlasti navrácení sám léta Páně 1599 sepsal*, Praha 1977.
- Hana BOČKOVÁ (ed.), *Oldřich Prefát z Vlkanova. Cesta z Prahy do Benátek a odtud potom po moři až do Palestiny*, Praha 2007.
- Helmut BRALL-TUCHEL – Folker REICHERT (eds.), *Rom – Jerusalem – Santiago: das Pilgertagebuch des Ritters Arnold von Harff (1496-1498)*, Köln – Weimar – Wien 2008.
- Jaroslav ČECHURA, *Fíky, mandle a rozinky na Karlštejně za husitské revoluce*, in: *Historický obzor* 4, 4/1999, s. 82-84.
- Jiří DAŇHELKA (ed.), *Příhody Václava Vratislava z Mitrovic*, Praha 1950.
- Josef DOSTÁL (ed.), *Cesty do Svaté země*, Praha 1948.
- Gerhard FOUQUET (ed.), *Die Reise eines niederadeligen Anonymus ins Heilige Land im Jahre 1494*, Frankfurt am Main 2007.
- Eberhard von GROOTE (ed.), *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff: von Cöln durch Italien, Syrien, Aegypten, Arabien, Aethiopien, Nubien, Palästina, die Türkei, Frankreich und Spanien, wie er sie in den Jahren 1496 bis 1499 vollendet*, Köln 1860.
- Jaroslav KOLÁR (ed.), *Cesta z Čech do Jeruzaléma kněze Martina Bakaláře*, in: *Strahovská knihovna* 18-19, 1983-84, s. 75-94.
- František MALEČEK (ed.), *Jan Hasištejnský z Lobkovic: Putování k svatému hrobu*, Praha 1907.
- Milada NEDVĚDOVÁ (ed.), *Příhody*, Praha 1976.
- Christian Gotthold NEUDECKER – Ludwig PRELLER (eds.), *Georg Spalatins historischer Nachlaß I/1*, Jena 1851, s. 76-91.
- Jaroslav PÁNEK (ed.), *Jan Zajíc z Házmburka. Sarmacia aneb Zpověď českého aristokrata*, Praha 2007.
- Justin V. PRÁŠEK (ed.), *Martina Kabátníka Cesta z Čech do Jerusalema a Kaira r. 1491-92*, Praha 1894.
- Reinhold RÖHRICHT – Heinrich MEISNER (eds.), *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*, Berlin 1880, s. 297-307.
- Reinhold RÖHRICHT – Heinrich MEISNER (eds.), *Hans Hundts Rechnungsbuch (1493-1494)*, in: *Neues Archiv für sächsische Geschichte und Alterthumskunde* 4, 1883, s. 37-100.

- R. RÖHRICHT (ed.), *Die Jerusalemfahrt des Heinrich von Zedlitz*, s. 98-114, 185-200 a 277-301.
- Theodor SCHÖN (ed.), *Eine Pilgerfahrt in das Heilige Land im Jahre 1494*, in: MIOG 13 (1892), S. 435-469.
- Lucie STORCHOVÁ (ed.), *Mezi houfy lotrův se pustiti... České cestopisy o Egyptě 15.-17. století*, Praha 2005.
- Ferdinand STREJČEK (ed.), *Jana Hasištejnského z Lobkovic Putování k Svatému hrobu*, Praha 1902.
- Zdeňka TICHÁ (ed.), *Jak staří Čechové poznávali svět. Výbor ze starších českých cestopisů 14.-17. století*, Praha 1986.
- Zdeňka TICHÁ (ed.), *Knihy lékařská, kteráž slove herbář aneb zelinář*, Praha 1981.
- Franz TRAUTMANN, *Die Abenteuer Herzogs Christophs von Bayern 2*, Regensburg – New-York – Cincinnati 1880, s. 450-458.
- Zikmund WINTER, *Oldřicha Prefáta z Vlkánova poslední vůle*, Časopis Musea království Českého 71, 1897, s. 82-84.

Literatura

- M. BAMBERGER – A. SCHÖNLANKE, *Jahrtausende alte lebendige Weisheit. Hygienisches aus der talmudisch-rabbinischen Literatur*, in: Hygiene und Judentum. Eine Sammelschrift, Dresden 1930.
- Magdalena BERANOVÁ, *Jídlo a pití v pravěku a středověku*, Praha 2005.
- Magdalena BERANOVÁ, *Zelí, cibule a česnek v kuchyni a v medicíně do konce 16. století*, in: Sborník západočeského muzea v Plzni. Historie XVI, 2002, s. 185-194.
- Andres BETSCHART, *Zwischen zwei Welten. Illustrationen in Berichten westeuropäischer Jerusalemreisender des 15. und 16. Jahrhunderts*, Würzburg 1996.
- Irmgard BITSCH, *Ernährung auf Reisen*, in: Xenja von ERTZDORFF – Dietrich NEUKIRCH (eds.), *Reisen und Reiseliteratur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*, Amsterdam – Atlanta 1992, s. 495-505.
- Lenka BOBKOVÁ – Michaela NEUDERTOVÁ (eds.), *Cesty a cestování v životě společnosti. Sborník příspěvků z konference konané 6.-8. září 1994 v Ústí nad Labem*, Ústí nad Labem 1995.
- Hana BOČKOVÁ, *Prefát jako Harantův předchůdce*, in: Historie – Otázky – Problémy 1, 1/2009.
- Michael BOROVIČKA, *Velké dějiny zemí Koruny české. Cestovatelství*, Praha 2010.

- Mark R. COHEN, *Unter Kreuz und Halbmond. Die Juden im Mittelalter*, München 2005.
- Giles CONSTABLE, *Opposition to Pilgrimage in the Middle Ages*, in: *Studia Gratiana* 19, 1976, s. 123-146.
- Valmar CRAMER, *Der Ritterschlag am Heiligen Grabe. Zur Entstehung und Frühgeschichte des Ritterordens vom Heiligen Grabe*, in: *Das Heilige Land in Vergangenheit und Gegenwart* 2, 1940, s. 137-199.
- Helga CZERNY, *Der Tod der bayerischen Herzöge im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit*, München 2005.
- Tobias DELFS, *Der Verfasser und seine Kopisten: Eine Spurensuche*, in: Gerhard FOUQUET (ed.), *Die Reise eines niederadeligen Anonymus ins Heilige Land im Jahre 1494*, Frankfurt am Main 2007, s. 37-55.
- Andrea DENKE, *Venedig als Station und Erlebnis auf den Reisen der Jerusalempilger im späten Mittelalter*, Remshalden 2001.
- Václav DRŠKA – Dana PICKOVÁ, *Dějiny středověké Evropy*, Praha 2004.
- Wilfried EHBRECHT, *Überall ist Jerusalem*, in: Helmut BRÄUER – Elke SCHLENKRICH (eds.), *Die Stadt als Kommunikationsraum. Beiträge zur Stadtgeschichte vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Festschrift für Karl Czok zum 75. Geburtstag*, Leipzig 2001, s. 129-185.
- Arnold ESCH, *Vier Schweizer Parallelberichte von einer Jerusalemfahrt im Jahre 1519*, in: *Gesellschaft und Gesellschaften. Festschrift zum 65. Geburtstag von Prof. Dr. Ulrich im Hof*, Bern 1982, s. 138-184.
- Arnold ESCH, *Gemeinsames Erleben – Individueller Bericht. Vier Parallelberichte aus einer Reisegruppe von Jerusalempilger 1480*, in: *Zeitschrift für Historische Forschung* 11, 1984, s. 385-416.
- Marie-Luise FAVREAU-LILIE, *Civis peregrinus. Soziale und rechtliche Aspekte der bürgerlichen Wallfahrt im späten Mittelalter*, in: *Archiv für Kulturgeschichte* 76, 1994, s. 321-350.
- Marie-Luise FAVREAU-LILIE, *The German Empire and Palestine: German Pilgrimages to Jerusalem between the 12th and the 16th Century*, in: *Journal of Medieval History* 21, 1995, s. 321-341.
- Heinrich Theodor FLATHE, *Friedrich III. der Weise*, in: *ADB* 7 (1878), s. 779–781.
- Ursula GANZ-BLÄTTLER, *Andacht und Abenteuer. Berichte europäischer Jerusalem- und Santiago-Pilger (1320-1520)*, Tübingen 1990.
- Ursula GANZ-BLÄTTLER, „Ich kam, sah und berührte“. *Jerusalem als Pilgerziel im ausgehenden Mittelalter*, in: Barbara HAUPT – Wilhelm G. BUSSE (eds.),

- Pilgerreisen in Mittelalter und Renaissance* (Studia humaniora. Düsseldorfer Studien zu Mittelalter und Renaissance), Düsseldorf 2006, s. 15-30.
- Wilhelm FRICKE, *Die Itinerarien des Konrad von Parsberg, des Reinhard von Bemelberg und ihrer Mitreisenden über eine Pilgerreise nach Jerusalem im Jahre 1494. Zugleich ein Beitrag zur Erforschung von Fremdenfurcht und Fremdenfeindschaft im Spätmittelalter*, Bochum 2000.
- Jyri HASECKER, *Die Johanniter und die Wallfahrt nach Jerusalem (1480-1522)*, Göttingen 2008.
- Max HIPPE, *Heinrich von Zedlitz*, in: ADB 44 (1898), s. 742.
- Christiane HIPPLER, *Die Reise nach Jerusalem*, Frankfurt am Main 1987.
- Petr HLAVÁČEK, *Nový Jeruzalém? Spirituální rozměr kadaňské rezidence Jana Hasištejnského z Lobkovicz († 1507)*, in: Dana Dvořáčková-Malá (ed.), *Dvory a rezidence ve středověku*, Praha 2006, s. 237-272.
- Petr HLAVÁČEK, *Náboženské a „turistické“ rituály poutí do Svaté země aneb cesta Jana Hasištejnského z Lobkowicz do Jeruzaléma*, in: Martin NODL – František ŠMAHEL (eds.), *Rituály, ceremonie a festivity ve střední Evropě 14. a 15. století* (Colloquia mediaevalia Pragensia 12), Praha 2009.
- Zdeněk HOJDA (ed.), *O mořských nebezpečnostech. Malá antologie textů českých autorů 16.-18. století*, in: *Dějiny a současnost* 29, 3/2007, s. 36-39.
- Volker HONEMANN, *Motives for Pilgrimages to Rome, Santiago and Jerusalem in the Later Middle Ages*, in: Paolo Cauci von SAUCKEN (ed.), *Santiago, Roma, Jerusaleń. Actas del III Congreso Internacional de Estudios Jacobeos*, Santiago 1999, s. 175-186.
- Jan HRDINA, *Zásnuby dóžete s mořem. Benátky očima pozdně středověkých poutníků*, in: *Dějiny a současnost* 27, 8/2005, s. 33-36.
- Kammerath HÜBNER, *Über die Meerfahrt der Grafen Heinrich d. J. und Botho zu Stolberg nach Jerusalem (1493-1494). Nebst einigen gelegentlichen Bemerkungen nach der Stolbergischen Rentei-Rechnung von Mich. 1492 bis dahin 1493*, in: *Zeitschrift des Harzvereins für Geschichte und Alterthumskunde* 3, 1870, s. 1013-1019.
- Dietrich HUSCHENBETT, *Friedrichs des Weisen Jerusalemfahrt*, in: VL 2, 1980, s. 965-966.
- Dietrich HUSCHENBETT, *Graf Heinrich zu Stolberg*, in: VL 3, s. 880.
- Dietrich HUSCHENBETT, *Die Literatur der deutschen Pilgerreisen nach Jerusalem im späten Mittelalter*, in: *Deutsche Vierteljahr für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 59, 1985, s. 29-46.

- Dietrich HUSCHENBETT, *Jerusalem-Fahrten in der deutschen Literatur des Mittelalters*, in: *Das Mittelalter. Die Perspektiven der mediävistischen Forschung* 3, 1998, s. 141-160.
- Nicole CHAREYRON, *Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages*, New York 2005.
- Eduard JAKOBS, *Graf Heinrichs des Aelteren zu Stolberg Meerfahrt nach Jerusalem und ins gelobte Land. 21.-26. März bis 10. October 1461*, in: *Zeitschrift der Harz-Vereins für Geschichte und Alterthumskunde* 1, 1868, s. 173-220.
- Aleya KHATTAB, *Das Ägyptenbild in den deutschsprachigen Reisebeschreibungen der Zeit von 1285-1500*, Frankfurt am Main 1982.
- Luďa KLUSÁKOVÁ, *Cestou do Cařihradu. Osmanská města viděná křesťanskýma očima*, Praha 2003.
- Hartmut KOKOTT, *Der Pilgerbericht des Arnold von Harff*, in: Barbara HAUPT – Wilhelm G. BUSSE (ed.), *Pilgerreisen in Mittelalter und Renaissance* (Studia humaniora. Düsseldorfer Studien zu Mittelalter und Renaissance), Düsseldorf 2006, s. 93-112.
- Jaroslav KOLÁR, *České znění Cesty do Jeruzaléma Martina Křivoústého*, in: *Strahovská knihovna* 18-19, 1983-84, s. 67-74.
- Marie, KOLDINSKÁ, *Každodennost renesančního aristokrata*, Praha a Litomyšl 2001.
- Marie KOLDINSKÁ, *Kryštof Harant z Polžic a Bezdržic. Cesta intelektuála k popravišti*, Praha – Litomyšl 2004.
- Lenz KRISS-RETTENBECK – Gerda MÖHLER (eds.), *Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themen zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert Stifter Vereins, München, München – Zürich* 1984.
- Vladimír KŘÍŽEK, *Obrazy z dějin lázeňství*, Praha 2002.
- Josef KUNSKÝ, *Čeští cestovatelé I*, Praha 1961.
- Jacques LE GOFF – Jean-Claude SCHMITT (edd.), *Encyklopedie středověku*, Praha 2008.
- Bernard LEWIS, *Dějiny Blízkého východu*, Praha 1997.
- Caspar Gottlieb LINDNER, *Deutsche Gedichte und Uebersetzungen mit vielen poetisch und historischen Anmerkungen, auch alten und höchst seltenen schriftlichen Urkunden versehen*, Breslau – Leipzig 1743, s. 485-486.
- Josef MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526). 2, Šlechta*, Praha 1994.
- Josef MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526). 3, Města*, Praha 1998.

- Bohdan MAŁYSZ, *Problematyka wyznaniowa w relacjach Czechów podróżujących na Bliski Wschód w II połowie XV wieku*, „Portolana - Studia Mediterranea”, t. 2: Religie świata śródziemnomorskiego, pod red. D. Quirini-Popławskiej, Kraków 2006, s. 211-222.
- Olivier MARIN, *Obraz turecké hrozby v díle Putování k Svatému hrobu od Jana Hasištejnského z Lobkovic (1493)*, in: Pavel SOUKUP – Jaroslav SVÁTEK a kol., *Křížové výpravy v pozdním středověku. Kapitoly z dějin náboženských konfliktů*, Praha 2010, s. 138-154.
- Jiří MARTÍNEK – Miloslav MARTÍNEK, *Kdo byl kdo. Naši cestovatelé a geografové*, Praha 1998.
- Miloš MENDEL – Bronislav OSTŘANSKÝ – Tomáš RATAJ, *Islám v srdci Evropy. Vlivy islámské civilizace na dějiny a současnost českých zemí*, Praha 2007.
- George Adalbert von MÜLVERSTEDT (ed.), *Geschichte des Hauses Stolberg vom Jahre 1210 bis zum Jahre 1211. Dargestellt von Botho Grafen zu Stolberg-Wernigerode*, Magdeburg 1883.
- Otakar NAHODIL, *Místo a význam cestopisu Martina Kabátníka v dějinách české etnografie*, *Český lid* 39, 1952, s. 152-164, 202-212.
- Martin NEJEDLÝ, *Paměti o varanovi „mňoukajícím víc než kočka“ a o rubínu svatováclavské koruny, „velikém jako zralá datle“*. *Zvěd Bertrandon de la Broquière na cestách (sebe)poznání*, in: *Studia Mediaevalia Bohemica* 1, 2/2010, s. 39-73.
- Ja'akov NEWMAN – Gavri'el SIVAN, *Judaismus od A do Z*, Praha 1992.
- Cordula NOLTE, *Erlebnis und Erinnerung. Fürstliche Pilgerfahrten nach Jerusalem im 15. Jahrhundert*, in: Irene ERFEN (ed.), *Fremdheit und Reisen im Mittelalter*, Stuttgart 1997, s. 65-92.
- Bedřich NOSEK – Pavla DAMOHORSKÁ, *Židovské tradice a zvyky*, Praha 2010.
- Norbert OHLER, *Náboženské poutě ve středověku a novověku*, Praha 2002.
- Norbert OHLER, *Cestování ve středověku*, Praha 2003.
- Werner PARAVICINI – Christian HALM (eds.), *Europäische Reiseberichte des späten Mittelalters. Eine analytische Bibliographie 1. Deutsche Reiseberichte*, Frankfurt am Main 1994.
- Josef PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury I (2). Kultura každodenního života od 13. do 15. století*, Praha 1985.
- Eduard PETRŮ, *Vzrušující skutečnost. Fakta a fantazie ve středověké a humanistické literatuře*, Ostrava 1984.
- Justin V. PRÁŠEK, *Oldřicha Prefáta z Vlkanova cesta na východ r. 1546 a význam její*, *ČČM* 68, 1894, s. 353-378, 518-534.

- Francis RAPP, *Neue Formen der Spiritualität im Spätmittelalter*, in: Klaus HERBENS – Robert PLÖTZ (eds.), *Spiritualität des Pilgers*, Tübingen 1993, s. 39-58.
- Tomáš RATAJ, *Obraz Turka v české renesanční společnosti ve světle cestopisné literatury*, in: *Folia historica Bohemica* 17, 1994, s. 59-83.
- Tomáš RATAJ, *Císařská poselstva v Cařihradě ve druhé polovině 16. století*, in: *Dějiny a současnost* 17, 4/1995, s. 7-12.
- Tomáš RATAJ, *České země ve stínu půlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře z českých zemí*, Praha 2002.
- Folker REICHERT, *Erfahrung der Welt. Reisen und Kulturbegegnung im späten Mittelalter*, Stuttgart 2001.
- Sigmund Ritter von RIEZLER, *Christoph, Herzog von Bayern*, in: *ADB* 4 (1876), s. 232–235.
- Reinhold RÖHRICHT, *Bibliotheca geographica Palaestinae: chronologisches Verzeichnis der von 333 - 1878 verfassten Literatur über das Heilige Land mit dem Versuch einer Kartographie*, Jerusalem 1963.
- Reinhold RÖHRICHT, *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*, Aalen 1967.
- Cecil ROTH, *The Jews in the Renaissance*, Philadelphia 1964.
- Jana ROZEHNALOVÁ, *Za obzory dobového poznání. Tradice a empirie ve středověkých zprávách o Asii*, in: Petr R. BENEŠ – Petr HLAVÁČEK – Ctirad V. Pospíšil (eds.), *Františkánství v kontaktech s jiným a cizím (Europeana Pragensia I – Historia Franciscana III)*, Praha 2009, s. 36-63.
- Vladimír SADEK – Jiřina ŠEDINOVÁ – Anita FRANKOVÁ, *Židovské dějiny, kultura a náboženství*, Praha 1992.
- Paolo Cauci von SAUCKEN, *Pilgerziele der Christenheit, Jerusalem – Rom – Santiago de Compostela*, Darmstadt 1999.
- Reinhard SEYBOTH, *Die landesherrlichen Residenzen der fränkischen Hohenzollern im späten Mittelalter*, in: *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 60 (1997), s. 567-597.
- Moses A. SHULVASS, *The Jews in the World of the Renaissance*, Leiden 1973.
- Sylvia SCHEIN, *Latin Hospices in Jerusalem in the Late Middle Ages*, in: *Zeitschrift des deutschen Palästinavereins*, 101, 1985, s. 82-92.
- Ludwig SCHMUGGE, *Die Pilger*, in: Peter MORAW (ed.), *Unterwegssein im Spätmittelalter (Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 1)*, Wiesbaden 1985, s. 17-48.

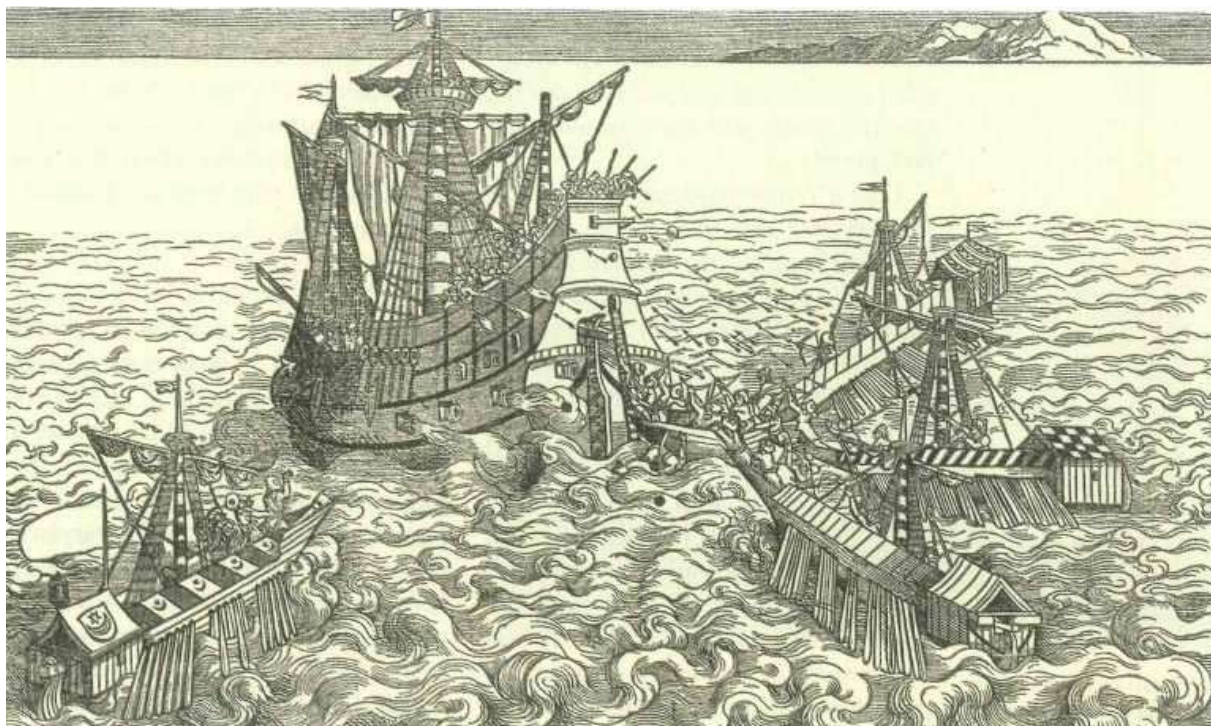
- Ludwig SCHMUGGE, *Jerusalem, Rom und Santiago – Fernpilgerziele im Mittelalter*, in: Michael MATHEUS (ed.), *Pilger und Wallfahrtstätten in Mittelalter und Neuzeit*, Stuttgart 1999, s. 11-34.
- Peter SCHREINER, *Konstantinopel – eine Stadt ohne Menschen? Reisende aus fünf Kulturkreisen berichten*, in: *Das Mittelalter. Die Perspektiven der mediävistischen Forschung* 3 (1998), s. 127-140.
- Stefan SCHRÖDER, *Zwischen Christentum und Islam. Kulturelle Grenzen in den spätmittelalterlichen Pilgerberichten des Felix Fabri*, Berlin 2009.
- Friedrich Hermann SCHUBERT, *Friedrich III.*, in: NDB 5 (1961), s. 568–572.
- Anne SIMON, „Gotterfahrung“ oder „Welterfahrung“. *Das Erlebnis des Reisens in Pilgerberichten des fünfzehnten Jahrhunderts*, in: Dietrich HUSCHENBETT – John MARGETTS (eds.), *Reisen und Welterfahrung in der deutschen Literatur des Mittelalters. Verträge des XI. Anglo-Deutschen Colloquiums*, 11.-15. September 1989 (Würzburger Beiträge zur deutschen Philologie, Bd. 7), Würzburg 1991, s. 173-184.
- Anne SIMON, *Mit verschiedenen Augen: ein Vergleich zweier spätmittelalterlichen Pilgerberichte*, in: Anne FUCHS – Theo HARDEN (eds.), *Reisen im Diskurs. Modelle der literarischen Fremderfahrung von den Pilgerberichten bis zur Postmoderne* (Tagungsakten des internationalen Symposiums zur Reiseliteratur University College Dublin vom 10.-12. März 1994), Heidelberg 1995, s. 266-287.
- Svatopluk SOUČEK, *A Czech Nobleman's Pilgrimage to the Holy Land 1493*, in: *Journal of Turkish Studies* 8, 1984, s. 233-240.
- Lucie STORCHOVÁ, *Biblická topografie a inscenace orientálního cizího v českojazyčných cestopisech raného novověku*, in: *Historie – Otázky – Problémy* 1, 1/2009, s. 127-141.
- Karl SUDHOFF (ed.), *Ärztliche regimina für Land- und Seereisen aus dem 15. Jahrhundert*, in: *Sudhoffs Archiv* IV (1910), s. 263-281.
- Jaroslav SVÁTEK a kol. (eds.), *Guillebert de Lannoy. Cesty a poselstva*, Praha 2009.
- Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály a nemocnice*, Praha 1999.
- Helena ŠVARCOVÁ, *Nejstarší česká kuchařka*, in: *Dobrou chuť, velkoměsto, Documenta Pragensia*, Praha 2007, s. 99-118.
- Titus TOBLER, *Bibliotheca geographica Palaestinae*, Leipzig 1867.
- Felix TAUER, *Svět islámu. Jeho dějiny a kultura*, Praha 1984.
- Rudolf URBÁNEK, *České dějiny III. Věk poděbradský* 3, Praha 1930.
- Jean VERDON, *Volný čas ve středověku*, Praha 2003.

- Simon Philip de VRIES, *Židovské obřady a symboly*, Praha 2009.
- Marjatta WIS, *Heinrich von Zedlitz*, in: VL 3 (1981), s. 926-927.
- Norbert Richard WOLF, *Wie reist Gawan, wie der Pilger? Zum „Reisewortschatz“ im Mittelalter I*, in: Dietrich HUSCHENBETT – John MARGETTS (eds.), *Reisen und Welterfahrung in der deutschen Literatur des Mittelalters. Verträge des XI. Anglo-Deutschen Colloquiums*, 11.-15. September 1989 (Würzburger Beiträge zur deutschen Philologie, Bd. 7), Würzburg 1991, s. 14-23.
- Timoteus Č. ZELINKA (ed.), *Cesty Českých bratří Matěje Červenky a Jana Blahoslava*, Praha 1942, s. 7-54.
- Claudia ZRENNER, *Die Berichte der europäischen Jerusalempilger (1475-1500). Ein literarischer Vergleich im historischen Kontext*, Frankfurt am Main – Bern 1981.

Internetové zdroje

<http://www.digiberichte.de/>

Přílohy

1. Dřevořezová ilustrace z cestopisu Oldřicha Prefáta z Vlkanova znázorňující bitvu s tureckými galérami u Kypru – Z. HOJDA (ed.), *O mořských nebezpečnostvích*, s. 37

2. Autoportrét Arnolda von Harff – E. von GROOTE (ed.), *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff*, s. 1

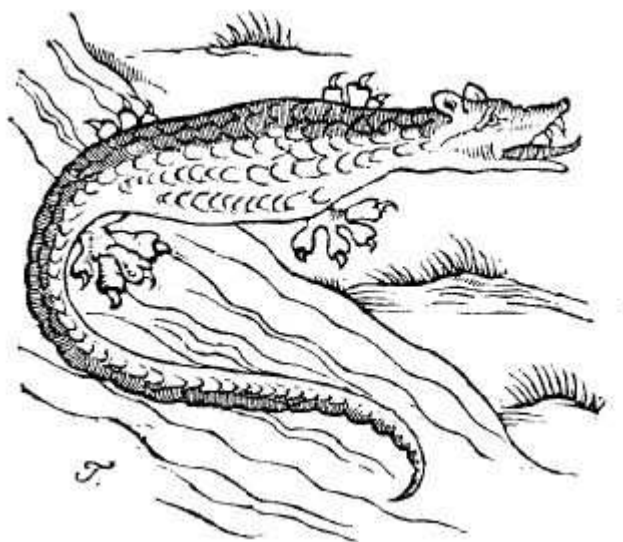
3. Saský kurfiřt Friedrich III. Moudrý – Fürstenzug Dresden

4. Portrét saského kurfiřta Friedricha III. Moudrého od Lucase Cranacha (1507-1508) – Germanisches Nationalmuseum Nürnberg

5. Wolf Kegel, který doprovázel roku 1493 kurfiřta Fridricha III. Moudrého, na rodinné pamětní tabuli z konce 16. století – Germanisches Nationalmuseum Nürnberg

6. Krokodýl v podání Arnolda von Harff – E. von GROOTE (ed.), *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff*, s. 82

bundelgeh lgb und
nen pro vrom lgb
pundelgeh lgb und lgb
waght-----

7. Rukopis Kryštofa Bavorského – F. TRAUTMANN, *Die Abenteuer Herzogs Christophs von Bayern*, s. 448

8. Jaffa je dnes součástí Tel Avivu (foto: Alena Homolková)

9. Deska zakrývající Boží hrob v Jeruzalémě (foto: Alena Homolková)

10. Replika kaple Božího hrobu ve Žhořelci (foto: Petr Janeš)